

Tartu Ülikool

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond

Ajaloo ja arheoloogia instituut

Uusima aja osakond

Maarja Vilumets

HARIDUSSÜSTEEMI ÜMBERKORRALDAMINE EESTI NSV-S 1940–1953

Bakalaureusetöö

Juhendaja: dots. Olaf Mertelsmann

Tartu 2017

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	3
1. JUHTFIGUURID EESTI NSV HARIDUSKORRALDUSES 1940–1953.....	7
1.1 Hariduselu ülevõtmine vahetult peale inkorporeerimist NSVL-i.....	7
1.2 Juhtfiguurid hariduselu korraldamisel stalinismiperioodil 1944–1953.....	9
2. HARIDUSSÜSTEEMI SISULINE ÜMBERKORRALDAMINE.....	11
2.1 Sovetiseerimine ja peamised põhimõtted nõukogude koolisüsteemile üleminekul ..	11
2.2 Nõukogude mudeli tehniline ülevõtmine	17
3. PEDAGOOGIKA NÕUKOGUDE KOOLIS	24
3.1 Nõukogude pedagoogika ja kommunistlik kasvatus	24
3.2 Probleemid kasvatuslike eesmärkide saavutamisel	28
4. ÕPPETÖÖ NÕUKOGUDE KOOLIS	30
4.1 Õppeainete peamised ülesanded ja ideoloogiline propaganda	30
4.2 Ajaloo osatähtsus ja õpetamine stalinismiperioodil	34
KOKKUVÕTE.....	39
ALLIKAD JA KIRJANDUS	41
SUMMARY	45
The Reorganisation of the Estonian SSR’s Educational System in 1940–1953.....	45
LISAD	49
Lisa 1	49
Lisa 2	50
Lisa 3	51
Lisa 4	52
Lisa 5	53
Lisa 6	54

SISSEJUHATUS

Mida mõistame ideoloogia all? Kõige lihtsama definitsiooni, eesti keele seletava sõnaraamatu järgi, on ideoloogia puhul tegemist mingisuguste ideede ning vaadete süsteemiga, hoiakute ideelise alusega. Eesti lähiajaloo võib ideoloogia temaatikale omistada oma kindla koha, kuna üheks kõige ideologiseeritumaks ajaperioodiks võib pidada Nõukogude Liidu valitsust aastatel 1940–1991, mil riiklikuks ideoloogiaks oli kommunism. Antud perioodil pidid ideoloogilistele põhimõtetele vastavalt toimima kõik eluvaldkonnad, ühtedeks olulisemateks olid nendest haridus ja kultuur.

Haridussüsteemi ümberkorraldamine vastavalt kommunistlikule ideoloogiale ja nõukogude põhimõtetele sai alguse 1940. aastal, mil Eesti inkorporeeriti Nõukogude Liitu. Sellega algas Eesti NSV-s stalinismiajastu, mis kestis 1953. aastani. Mainitud ajaperioodi vältel teostati haridussüsteemi kallal mitmeid erinevaid muudatusi, mille peamiseks eesmärgiks oli jõuda täieliku nõukogude koolisüsteemi kehtestamiseni Eesti NSV-s.

Antud bakalaureusetöös kavatsengi keskenduda just Eesti NSV-s 1940. aastast kuni 1953. aastani läbi viidud haridusalaste muudatuste uurimisele. Kõne all olev periood osutus valituks, kuna tähistas Eesti ajaloos uue riigikorra algusperioodi, mille jooksul võeti ette terve ühiskonna ümberkorraldamine ning loodi sellega alus järgmised 50 aastat kehtinud režiimile. Töö uurimisküsimused on sõnastatud järgnevalt:

1. Mis olid Nõukogude võimu peamiseks eesmärgideks haridussüsteemi ümberkorraldamisel?
2. Millisteks kujunesid stalinismiperioodil Eesti NSV haridussüsteemile iseloomulikud jooned?

Välja toodud küsimustele vastuste leidmisel kavatsen tugineda peamiselt allikakriitilisusele ning analüüsi meetodile. Töös kasutatavateks peamiseks allikateks on uurimise all oleva ajavahemiku jooksul ilmunud ajakirjade ja ajalehtede artiklid ning uudislõigud. Erilist tähelepanu on pööratud Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt välja antud kasvatusteaduslikule ajakirjale Nõukogude Kool, kuna tegemist oli otseselt riikliku hariduspoliitikat esindava väljaandega. Käesoleva uurimisteema puhul on peamiseks lähtepunktiks just Nõukogude Liidu ideoloogiline seisukoht ümbermuudatuste teostamisel. Töö ei keskendu kommunismi kui ideoloogia uurimisele eraldiseisvalt, eesmärgiks on

kajastada ideoloogiliste põhimõtete kasutamist haridusvaldkonnas stalinismiperioodil. Tähelepanu on seejuures pööratud üldharidussüsteemile, töös ei käsitleta kutse- ega kõrgharidust.

Varasemalt on Eesti haridus- ja kultuurilooa tegelenud mitmed erinevad ajaloolased ja pedagoogikateadlased, uuritud on nii Eesti Vabariigi kui ka Eesti NSV aegset hariduspoliitikat. Käsitlusi selle kohta on ilmunud nii nõukogude perioodil kui ka peale taasiseseisvumist.

Nõukogudeaegset käsitlust Eesti ajaloost ning seal hulgas ka haridus- ja kultuurielust võib lugeda 20. sajandi teisel poolel ilmunud „Eesti NSV ajaloo“ sarjast. Antud teoste pea- ja tegevtoimetajaks oli ajaloolane ja Teaduste Akadeemia akadeemik Viktor Maamägi ning sari ise koosneb kolmest köitest, millest viimases (ilmunud 1971. aastal) on kõne all ka stalinismiperiood (sisaldab aastaid 1917 kuni 1950. aastate algus). Kuna tegemist on nõukogude perioodil ilmunud teosega, tuleb arvestada, et käsitluses juhitudakse riiklikest propagandistlikest teesidest ning välja toodud sündmuseid on sellele vastavalt modifitseeritud. Tegemist on mahuka sarjaga, mille peamiseks eesmärgiks võibki pidada lugejale lihtsustatud marksistliku käsitluse pakkumist Eesti üldisest ajaloost. Seega ei panda teostes rõhku mingite kindlate sündmuste või protsesside otsesele analüüsimisele. Antud raamatuid saab pidada tänapäevase teadustöö raames olulisteks, kuna läbi nende on uurijal võimalik aimu saada sarja ilmumisperioodil Eesti ajaloost kujundatud pildist ning selle sidumisest nõukogude põhimõtetega.

Peale taasiseseisvumist on nii iseseisvusaegset kui ka nõukogudeaegset haridus- ja kultuurielu väga laialdaselt uurinud ajaloolased Toomas Karjahärm ja Väino Sirk, kelle poolt on ilmunud Eesti haridusloole ja haritlastele keskenduvad teosed „Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917“ (1997), „Vaim ja võim: Eesti haritlaskond 1917–1940“ (2001) ning „Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987“ (2007). Käesoleva töö seisukohalt on kõige olulisemaks just viimane, mis keskendub eesti intelligentsi töö- ning eluolule mainitud aastatel. Siiani Eestis teostatud haridus- ja kultuuriloo uurimise seisukohalt võib antud teostele omistada küllaltki suure tähtsuse, kuna käsitletakse sisuliselt kõiki olulisemaid teemasid nagu hariduskorraldus, õpetajaskond, üliõpilaskond, kultuuritegelased, koolimajad, erinevad statistilised andmed ning muu informatsioon. Kuna tegemist on ühele spetsiifilisele probleemistikule keskendunud uurimusega, oleks lugejal kasulik omada teatud määral varasemaid teadmisi.

Teostatud on ka mitmeid pedagoogilisema suunitlusega uurimusi. Näiteks on antud teemaga tegelenud pedagoogikateadlane Lembit Andresen, kes on välja andnud eesti kooliõpetuse ajaloole keskenduva neljaköitelise seeria „Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu“ („Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu I. Eellugu ja algus kuni Põhjasõjani“ (1997), „Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu II. 18. sajand“ (1999), „Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu III. Koolireformid ja venestamine“ (2002), „Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu IV. Iseseisvusaeg 1918–1940“ (2007)). Tema töödes keskendutakse otseselt pedagoogilise ajaloo uurimisele, käsitletakse kasutusel olnud koolikorraldusi, õppekavu, õppemeetodeid, üldiselt kooliõppe osas maailmas levinud tendentse parasjagu käsitluse all oleval perioodil ning samuti numbrilisi andmeid. Tegemist on äärmiselt põhjaliku ning sellest tulenevalt ka olulise tööga Eesti pedagoogilise töö arengu käsitlemisel. Antud teoste puhul tuleb siiski arvestada, et kasutusel on palju erialaseid ning uurimise all olevale perioodile iseloomulikke termineid, mis võivad tekstist arusaamise raskemaks muuta inimestele, kes pole antud teemaga varasemalt kokku puutunud.

Nõukogude ajal on kasvatusteadusliku uurimusega tegelenud Aleksander Elango, kellelt ilmus 1984. aastal teos „Pedagoogika ajalugu“, mis esindab pedagoogikaalast marksistlikku käsitlust sisuliselt terve inimkonna ajaloo lõikes. Teoses on kommunistliku propaganda ning riiklike regulatsioonide mõju ilmselge, kuna peamiselt vastandatakse pedagoogika arengut kapitalistlikes ja sotsialistlikes maades, tuuakse välja nõukogude pedagoogika eeliseid ning pööratakse suurt tähelepanu nõukogude pedagoogika seisukohalt olulistele isikutele, seal hulgas ka Leninile. Kasutatakse ka palju nõukogude ideoloogiast lähtuvat tendentslikku väljendusviisi, mis muudab tegelikkuses teose teksti kohati venivaks ja ühetaoliseks ning seega ka raskesti arusaadavaks. Nende jaoks, keda huvitab aga näiteks otseselt nõukogudeaegne pedagoogika käsitus, on tegemist kasuliku kirjandusega.

Samuti eksisteerib mitmeid otseselt nõukogude perioodi hariduskorraldusele keskenduvaid uurimusi. Näiteks on nõukogudeaegse ajalooõpetuse korraldusest kirjutanud ajaloolane Anu Raudsepp, kes 2005. aastal kaitses doktoritöö teemal „Ajaloõpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985“. Lisaks sellele on ta avaldanud veel ka mitmeid nõukogudeaegset haridussüsteemi puudutavaid artikleid. Mainitud doktoritöös on fookusesse võetud ajaloo õpetamine Eesti koolides kõikidel nõukogude valitsusaja perioodidel, uuritakse nii üldist hariduskorraldust, ajaloo õpetamisel kasutatud õppekavu ja ideoloogilisi aspekte, kasutusel olnud õpikuid kui ka ajaloo õpetajate teematikat. Antud

uurimuse puhul jääb silma selle mahukus ning süvitsi minek teemasse, mis teeb sellest ajaloo kui õppeaine õpetamise uurimise osas olulise informatsiooniallika.

Peamiselt sovetiseerimisprotsessi- ning majandusalaste küsimustega tegelemisele pühendunud ajaloolane Olaf Mertelsmann on aga eesti kultuuri ja hariduse olukorrast peale Eesti liitmist Nõukogude Liiduga kirjutanud oma kogumikus „*Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Estland 1939–1953*“ (2005). Antud teoses sisalduvat artiklit võib pidada antud uurimisteema puhul oluliseks, kuna ei käsitle mitte ainult antud perioodil valitsenud olusid, vaid ka otseselt erinevaid põhjuseid, mis ajendasid Nõukogude Liitu küllaltki märkimisväärses mahus haridus- ja kultuuriellu panustama.

Samuti sisaldavad Tõnu Tannbergi poolt koostatud Eesti ajalooarhiivi toimetised „Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis“ (2007) ning „Nõukogude Eesti külma sõja ajal“ (2015) mitmeid artikleid, kus erinevad autorid käsitlevad nii haridus- kui ideoloogiaalaseid küsimusi. Antud artiklite puhul on oluliseks mitmete erinevate protsesside nagu näiteks sovetiseerimise käsitlemine, kus keskendutakse nii protsessi tehnilisele kui ka eesmärgilisele poolele. Samuti on positiivne tähelepanu osutamine Nõukogude perioodil eksisteerinud olulistele riigiasutustele.

Rääkides Eesti haridusloo uurimisest, võib öelda, et selle olulisus peitubki just mitmete aastate vältel eksisteerinud erinevates perioodides ja korraldustes. Antud ajavahemike ja süsteemide tendentside lahtimõtestamine aitab analüüsida nende mõju ühiskonna arengule ning erinevate väärtuste ja vaadete kujunemisele. Kuigi Eesti taasiseseisvumisest on praeguseks möödas 26 aastat, on tänapäevases ühiskonnas siiski suurem osa inimesi omandanud oma hariduse nõukogude koolikorralduses. Seega võib öelda, et 1940. aastal alguse saanud haridussüsteemi mõju on Eesti ühiskonnas tajutav veel ka mitmetel järgnevatel aastatel.

1. JUHTFIGUURID EESTI NSV HARIDUSKORRALDUSES 1940–1953

1.1 Hariduselu ülevõtmine vahetult peale inkorporeerimist NSVL-i

„On käimas suur vastustusrikas töö kõigil aladel – sotsialistliku ühiskonna ülesehitamiseks. Koolitöö on samuti tähtis ja vajalik, nagu iga muu töö, olgu see siis vabrikutes, põldudel või ametiasutustes. Töö on üks riigialuseid, töö on iga kodaniku kohus ja au. Töö eduks ja viljakuseks on aga vaja hästi ettevalmistatud töäjõude – vilunud kaadreid nii poliitilisel, tehnilisel kui ka kultuuri alal. Peamiseks tuleviku kaadrite taimelavaks kujuneb loomulikult Nõukogude kool. Algav õppeaasta on huvitavaks sissejuhatajuseks ja suureks prooviks nii õpetajas-, kui õpilaskonnale. Loodame, et plaanikindlas töös suudetakse teostada kõik ülesanded!

Sellised read, märkimaks töö, ning eelkõige eelseisva töö olulisust, oli Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Johannes Vares-Barbarus kirjutanud Eesti õpetajaskonnale ajakirja Nõukogude Kool esimese numbriga veergudel 1940. aastal, peale Eesti inkorporeerimist Nõukogude Liitu.¹ Seniajani kehtinud haridussüsteemi uueks suunaks oli võetud ümberkorraldamine vastavalt Nõukogude Liidu mudelile.

Sellest tulenevalt astus seni eksisteerinud Eesti Vabariigi Haridusministeeriumi asemel ametisse Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaat ning hariduse rahvakomissariks määrati kirjandustegelane Nigol Andresen (võttis ameti üle juunivalitsuse haridusministrilt Johannes Semperilt). Hariduse Rahvakomissariaat asus Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu otseses alluvuses ning selle ülesandeks määrati pea kõikide antud valdkonnaga seotud teemade haldamine, seal hulgas näiteks kasvatuses seotud küsimused, hariduse andmise kordineerimine kõigis astmetes (ka ühiskondlik-poliitiline kasvatus, õppekavad jm), sobiva kaadri ettevalmistamine, kontrolli teostamine kohalike võimuorganite üle ning muude teadus- ja kultuurielu puudutavate küsimustega tegelemine.²

Hariduse rahvakomissariaat jaotati vastavalt valdkondadele erinevateks struktuuriüksusteks, mis pidid igaüks tegelema enda tegevussfääri alla kuuluvate probleemidega. Antud osakonnad

¹ Johannes Vares-Barbarus, „Nõukogude Eesti õpetajaile.“, Nõukogude Kool, 1940, nr. 1, 3.

² Eesti NSV haridusasutuste ajaloo teatmik. I osa. Üldharidus aastail 1940–1960, koostanud: K. Soon, (Tallinn: Eesti NSV Riiklik Keskarhiiv, 1987), 6.

korraldati ümber uute lisamise, vanade eemaldamise või erinevate üksuste kokkuliitmise abil stalinismiperioodi jooksul korduvalt vastavalt hetkevajadustele. 1940. aastal moodustatud komissariaati kuulusid näiteks seitse osakonda, milleks olid kooliosakond (alg-, kesk- ja kutsehariduse kordineerimine), teaduse ja kõrgema hariduse osakond (teadustöö, kõrgharidus, muinsus- ja looduskaitse), sõjalise väljaõppe ja kehalise kasvatuse osakond (õpilaste sõjalist väljaõpet ja kehalist kasvatust puudutavad küsimused), poliithariduse osakond, kaadrite osakond (kaadri ja töötajate ettevalmistamine ning täiendamine), plaani- ja finantsosakond ning üldosakond.³

Antud osakondade nimetustest võib küllaltki hästi välja lugeda, milliseks sooviti hakata Eesti uut koolimaastikku kujundama. Lisaks tavalisele koolitöö korraldamisele ja teadmiste andmisele, tuli olulisele kohale hakata seadma poliitilist haridust, mille eesmärgiks oli hakata teostama kommunistliku ideoloogia levitamist ning selle abil ühiskonna ümberkasvatamist. Kaadrite osakond pidi selle tarbeks hakkama välja laskma vastavalt kvalifitseeritud ja uuele võimule ustavaid töötajaid ning sõjalise väljaõppe ja kehalise kasvatuse osakond annab aimu õpilaste füüsilise arengu olulisusest kommunistlikus kasvatuses. Pikas perspektiivis pidi õpilaste (eriti poislaste) hea füüsiline vorm arvatavasti tulema kasuks Nõukogude Liidu püsivale vajadusele suuremahulise töö- ja militaarjõu järgi ning looma ka pildi nõukogude kodanikust kui heas füüsis ja tervise juures olevast inimesest.

Selleks, et hariduselu vastavalt ideoloogiale ning Nõukogude Liidu vajadustele toimima panna, eksisteeris hariduse rahvakomissariaadi kõrval veel ka mitmeid teisi asutusi, mis haldasid hariduse kulgu nii stalinismiaja kui ka terve Nõukogude perioodi vältel. Kuna tegelikkuses ei eksisteerinud riigijuhtimises mingisugust suveräänsust, oli peamiseks hariduskorralduse suunajaks Venemaa Kommunistliku Partei Keskkomitee (1952. aastal muudeti VKP Nõukogude Liidu Kommunistlikuks Parteiks), mille juhtnööride põhjal anti välja nii üleliidulisi kui ka vabariiklikke seadusi ja määrusi. VK(b)P KK otseses alluvuses oli aga Eesti Kommunistlik Partei, millel olid haridus- ja kultuurielu kontrollimiseks omad vastavad osakonnad, haridusorganid ja parteiorganisatsioonid.⁴

³ Ibid, 6–7.

⁴ Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987*, (Tallinn: Argo, 2007), 101.

1.2 Juhtfiguurid hariduselu korraldamisel stalinismiperioodil 1944–1953

1940. aastal ette võetud hariduse ümberkorraldamise plaani aga eriti teostama hakata ei jõutud, kuna 1941. aastal langes Eesti territoorium Saksa okupatsiooni alla. Sellest tulenevalt saadi haridussüsteemi muudatustega edasi minna alles 1944. aastal, peale Eesti ala vabastamist ning Nõukogude võimu taaskehtestamist. 1944–1953 ajaperioodil olid hariduselus juhtivateks figuurideks samad asutused, mis olid selleks kujunenud 1940. aastal. Peale sõja lõppu tuli hakata rõhku panema hariduselu üle teostatavale kontrollile ning haridussüsteemi kujundamisele vastavalt kommunistlikule ideoloogiale.

Hariduselu muudatustega edasimineku tõsisemat planeerimist alustati siiski juba 1943. aastal, mil hakati valmistuma Nõukogude võimu taastamiseks Saksa okupatsioonile kaotatud aladel. Selle tarbeks moodustati mitmed erinevate valdkondadega tegelevad operatiivgrupid, mille ülesandeks seati kohene reageerimine peale okupeeritud alade vabastamist ning kõige olulisemate võimu taaskehtestamisega seotud küsimuste lahendamine. Haridusalase operatiivgrupi peamine tähelepanu pidi olema pööratud eelkõige koolide metodoloogilisele ettevalmistusele, kõrgkoolidele ja teadusasutustele.⁵

Antud operatiivgrupid kujunesid, võrreldes 1940. aastaga, mil Nõukogude võim kehtestati esmakordselt, selle taaskehtestamisel oluliseks eeliseks. Tagalas ettevalmistustööga tegelenud inimesed olid nõukogude korra ja põhimõtete pooldajad ning vastava haridustööga juba tuttavad.⁶

Hariduselu põhilise juhtivüksusena jätkas Hariduse Rahvakomissariaat, millele kinnitati 1944. aastal uus struktuur⁷ ja põhimäärus peamise ülesandega, milleks oli „alg-, kesk- ja kõrgemate koolide ning kutseharidusasutuste töö juhtimine, õppejõudude ja teiste haridusalal töötajate ettevalmistamine ja nende kvalifikatsiooni järjekindel tõstmine“. 1945. aastal mindi edasi rahvakomissariaadi struktuurimuudatustega⁸, mille tulemusel sisaldas komissariaat endas sõjajärgsetest probleemidest tulenevalt pea kaks korda rohkem erinevaid valitsusi ja osakondi.⁹

⁵ Soon, *Eesti NSV haridusasutuste ajalooteatmik*, 12.

⁶ *Eesti NSV ajalugu*, III köide, toimetuskolleegium: V. Maamägi jt, (Tallinn: Eesti Raamat, 1971), 618.

⁷ Vt. lisa 1.

⁸ Vt. lisa 2.

⁹ Soon, *Eesti NSV haridusasutuste ajalooteatmik*, 13, 15.

1946. aastal viidi aga läbi tervet Nõukogude valitsust hõlmanud muudatus, mille käigus nimetati kõik varasemad rahvakomissariaadid ministeeriumideks. Selle käigus sai varasemast Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadist Eesti NSV Haridusministeerium. Ministeeriumi struktuuri osas leidsid stalinismiperioodil ümberkorraldused aset veel näiteks 1947. aastal¹⁰, 1948. aastal¹¹, 1951. aastal¹² ja 1952. aastal¹³.

Hariduselu kõige olulisema üleliidulise suunajana jätkas samuti sarnaselt 1940. aastaga Poliitbüroo. Haridusministeeriumi üle kontrolli teostamine kuulus EK(b)P Keskkomitee Büroo ja selle kooliosakonna pädevusse. Antud kooliosakond eksisteeris algselt iseseisva osakonnana, kuid 1948. aastal liideti see propaganda- ja agitatsiooniosakonnaga. 1951. aastal otsustati aga sellest korraldusest loobuda ning kooliosakonnast sai taas iseseisev üksus. Mainitud kooliosakonna ülesandeks oli kontrollida kõige haridusega seonduva vastavust ideoloogiale. Haridusministri ametit pidasid stalinismiperioodil aga Jüri Nuut (1944–1946), Arnold Raud (1946–1950), Leonid Lentsman (1950–1951) ja Voldemar Oja (1951–1953).¹⁴

Kuigi Nõukogude Liidu seisukohalt oli erinevate võimuorganite üle kontrolli teostamine küllaltki oluline, jäi ajaloolase Anu Raudsepa sõnul haridusasutuste parteiline kontroll stalinismiperioodil tegelikkuses küllaltki nõrgaks. Peamiste põhjustena toob ta oma doktoritöös välja pühendunud kommunistidest õpetajate vähesuse, kes oleksid tulihingeliselt teostanud kommunistlikku kasvatustööd ja sellest rajooni- või linnakomiteedele ette kandnud ning ka haridusministeeriumi ja haridusosakonna poolsete kontrolli teostamiseks mõeldud inspektorite vähesuse antud töö madala tasuvuse tõttu. Tihtipeale olid eksisteerivad inspektorid hõivatud aga hoopis teiste ülesannetega. Erandina toob ta sellegi poolest välja haridusministeeriumi parteiorganisatsiooni, mis oli Eesti NSV hariduses samuti üheks juhtivaks jõuks ning võis soovi korral käe ette panna ka haridusministritele. Lisaks sellele oli õpetajate kasvatus- ja õppemeetodite üle kontrolli teostamine näiteks ka komnoorte ülesanne, kuid ka neid oli antud ajaperioodil vähe.¹⁵

Kuna hariduselu ning haridusasutuste töö edendamise puhul oli tegemist riiklikust aspektist olulise valdkonnaga, töötati pidevalt kõikvõimalike hariduselu puudutavate regulatsioonide ja määruste kallal. Nii sai stalinismiperioodil mitu korda omale uue põhimääruse ka

¹⁰ Vt. lisa 3.

¹¹ Vt. lisa 4.

¹² Vt. lisa 5.

¹³ Vt. lisa 6 ja *Eesti NSV haridusasutuste ajalooteatmik*, 15, 16, 17.

¹⁴ Anu Raudsepp, *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelela üldhariduskoolides 1944–1985*, (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005), 19, 25.

¹⁵ *Ibid*, 25, 26, 27.

haridusministeerium. Vaadeldaval perioodil leidis selles osas aset viimane muudatus 1953. aastal, mil kehtestati uus, varasemast täpsem ja spetsiifilisem põhimäärus, millega pandi haridusministeeriumi peamiseks ülesandeks korraldada „üldhariduskoolide, kõrgema ja keskastme pedagoogiliste õppeasutuste, töölis- ja maanoorte koolide ning teiste ministeeriumi süsteemi kuuluvate koolide õppe-kasvatustööd, juhtida ministeeriumile vajaliku kaadri ettevalmistamist ning kvalifikatsiooni tõstmist“.¹⁶

2. HARIDUSSÜSTEEMI SISULINE ÜMBERKORRALDAMINE

2.1 Sovetiseerimine ja peamised põhimõtted nõukogude koolisüsteemile üleminekul

Peale uue võimu kehtestamist võeti nii Eestis kui teistes Balti riikides kasutusele juba varasemast tuttav Nõukogude Liidu poolne praktika, mida kutsuti sovetiseerimiseks. Nimelt oli tegemist protsessiga, mille käigus nähti ette kõikvõimalike eluvaldkondade ümberkorraldamine vastavalt Nõukogude mudelile. Kogu ettevõtmise eesmärgiks oli kohalike olude ühtlustamine üleliidulistega. Kuna Nõukogude Liidu puhul oli tegemist mitmete erinevate rahvaste ja kultuuridega riigiga, arvestati tihti sovetiseeritava piirkonna puhul selle hetkelisi tendentse, mitte ei kasutatud samu mustreid. Tihti arendati välja konkreetse ala puhul kasutatav kohalik variant.¹⁷

Sellest tulenevalt asutigi Eestis 1940. aastal seniajani kehtinud ühiskonnamudelit reorganiseerima vastavalt Nõukogude võimu vajadusele ja ideoloogiale. Selle alla käis ka vaimuelu sfäär, hilisemas Nõukogude kirjanduses ja propagandas hakati hariduse ja kultuuri vallas läbi viidud muudatusi ülistama kui kultuurirevolutsiooni.¹⁸

Haridusvaldkonda plaanitud esmastest muudatustest võib lugeda 28. juunil 1940. aastal ilmunud Õpetajate Lehe artiklis „Uusi suundi hariduspoliitikas“. Antud artiklis räägitakse

¹⁶ Soon, *Eesti NSV haridusasutuste ajalooteatmik*, 17, 18.

¹⁷ Olaf Mertelsmann, „Sovetiseerimise“ mõistest // *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koostanud: Tõnu Tannberg, (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 22.

¹⁸ Karjahärm, Sirk, *Kohanemine ja vastupanu*, 183.

peaminister Johannes Vares-Barbaruse deklaratsioonist, milles mainitakse „rahvahariduse igakülgset arendamist“. Uue valitsuse suurejooneliste lubaduste kohaselt võis oodata haridusvõimaluste laienemist pea, et igas kooliastmes ning vastavalt uuele korrale tuli tema sõnul ette võtta senini kehtinud õppekavade ümberhindamine. Eriliselt viidatakse selles osas nõukogude põhimõtetele vastavalt usuõpetusele.¹⁹

Veidi hiljem loetles aga hariduse rahvakomissar Nigol Andresen esimeses Nõukogude Kooli numbris üles esmased uue riigikorra poolt Eesti õpetajatele seatud ülesanded. Vastavalt uuele režiimile tuli õpetajatel omandada kommunistlik maailmavaade ja teadmised (õpilasi tuli kommunistlike põhimõtete vaimus võimalikult kiiresti dresseerima hakata), tutvuda kiirelt Nõukogude kooli süsteemiga ja leida endale õige koht uue ühiskonna ülesehituse töös. Õpetajad pidid teadvustama suurt sidet kooli ja kodu vahel ning seega pandi nende ülesandeks ka agitatsioonitöö hõlbustamiseks noorte liitumist pioneeri- ja noorkommunistide organisatsioonidega.²⁰

Selleks, et Eesti NSV-s hakata nõukogude kooli kehtestamist reaalselt ellu viima, tuli uuel võimul esmalt hakata tegelema režiimi seisukohtalt peamiste ideoloogiliste ja hariduspoliitiliste ebasobivustega. Kaasaegsete artiklite ja hilisema Nõukogude aegse kirjanduse järgi võib peamised ümberkorralduste aluseks võetud põhimõtted ja pidepunktid kokku võtta järgmiselt:

1. Õppekavad – sisaldasid kommunistlikule ideoloogiale mittesobivaid aineid nagu näiteks usuõpetus. Seega tuli need võtta revideerimisele.²¹
2. Koolikohustuse pikkus – senini kehtinud koolikohustust peeti liiga lühikeseks ning selle pikendamise loodeti tõsta ka algkooli lõpetajate arvu.²²
3. Maksukorraldus haridussüsteemis – kuna Eesti Vabariigis oli algkool maksuta, kuid järgmised kooliastmed juba tasulised, oli Nõukogude võimu poolse ideoloogilise propaganda kohaselt tegemist ühtluskooli põhimõtete rikkumisega ning lisaks sellele ka katsega hoida lihtsam rahvas haridusest eemal eesmärgiga tagada nõ. kodanluse võim ühiskonnas.²³
4. Võõrkeelte korraldus – kõige olulisem oli laiendada vene keele õpetamist.²⁴

¹⁹ A. R., „Uusi suundi hariduspoliitikas“, Õpetajate Leht, 28.06.1940, 2.

²⁰ Nigol Andresen, „Nõukogude kooli asutamisel“, Nõukogude Kool, 1940, nr. 1, 5,6.

²¹ R., „Uusi suundi“, 2.

²² Ibid.

²³ Maamägi jt, *ENSV ajalugu*, 398.

²⁴ Ibid, 405.

5. Praktilise poole puudumine koolides – senini pakutav haridus oli uue võimu arvates liialt teoreetiline ning seega tööle keskenduvale nõukogude ühiskonnale ebasobiv.²⁵
6. Töölisklassi noorte pääs kõrgematesse kooliastmetesse – igal juhul tuli soodustada ideoloogiliselt välja selekteeritud ehk töölisklassi noorte pääsu gümnaasiumidesse ja kõrgkoolidesse, et panustada uue režiimi maailmavaatelistesse eesmärkidesse.²⁶
7. Vaesus – oli tegelikult hilisema nõukogudeaegse propaganda kohaselt sotsialismi õigustamiseks välja toodud tegur. Iseseisvusaegne Eesti portreeriti vaeseks eesmärgiga mustata varasemalt kehtinud kapitalistlikku korraldust. Tegelikkuses langes elatustase Nõukogude režiimi kehtestamisega, võrreldes iseseisvusajaga, palju madalamale tasemele.²⁷

Haridussüsteemi ümberkorraldamisega loetletud põhimõtete järgi hakati tegelema kohe 1940. aastal, kuid 1941.–1944. aastani aset leidnud Saksa okupatsiooni tulemusel toimus peamine haridusvaldkonna ümberkorraldamine siiski sõjajärgsel ajal. Hilisema nõukogudeaegse kirjanduse järgi tõid sõda ja okupatsioon endaga kaasa kvalifitseeritud õpetajate ja kasutuskõlblike koolimajade puuduse. Sobivate pedagoogide kitsikuse peamiseks põhjuseks märgiti sakslaste poolt Nõukogude võimu kohta levitatud valed, mis olevat pannud õpetajaid maalt lahkuma või võimu suhtes vaenulikke seisukohti võtma.²⁸ Tegelikkuses võib antud väidete kohta öelda, et kvalifitseeritud õpetajate puudus oli sõjajärgsetel aastatel Eesti koolielus tõesti probleemiks, kuid selle põhjused peitusid pigem võimu enda poliitilistest kaalutlustest tulenevas selektsioonis haridustöötajate suhtes. Oli ka pedagooge, kes tõesti ei soovinud Nõukogude süsteemi heaks töötada, kuid ka selle põhjused peitusid võimukorralduses endas, mitte Saksa okupatsioonis.

Ideoloogilisest aspektist kujuneski sõjajärgsetel aastatel üheks peamiseks režiimi poolt Eesti ühiskonna suhtes kasutatavaks retoorikaks nõ. kodanliku natsionalismi ja Saksa okupatsiooni järeelmõjude likvideerimine. 1945. aastal peetud I intelligentsi kongressil adresseeris EK(b)P Keskkomitee esimene sekretär Nikolai Karotamm kodanliku Eesti temaatikat ning vastas enda esitatud küsimusele „Kuidas suhtuda Eesti endisesse kultuuripärandisse?“ sõnades: „Eesti rahva kultuuripärandist tuleb heita kõrvale see, mis on sääal reaktsioonilist, mis on kodanlik-

²⁵ Ibid, 402.

²⁶ Ibid, 403.

²⁷ Ibid, 400.

²⁸ Ibid, 617.

natsionalistlik, õnneks ei ole seda väga palju, ja tolle reaktsiooniline, kultuuriline ning kunstiline väärtus on tavaliselt väga väike või ei ole seda üldse.²⁹

1971. aastal imunud „Eesti NSV ajaloo“ kolmandas köites on aga märgitud, et „Üleminek sotsialistlikule kultuurile toimus teravas ideoloogilises võitluses. Iseloomulik oli aga see, et eesti intelligentsi enamik läks algusest peale kaasa nõukogude võimuga.“³⁰

Tegelikkuses ei olnud sovetiseerimise ning riiklike ümberkorralduste näol mõistagi tegemist protsessiga, mille käigus Eesti ühiskond või intelligentsi liikmed oleksid kannatamatult oodanud oma võimalust anda panus sotsialismi ja kommunismi ehitustöösse. Sõjajärgsete aastate käigus viidi läbi mitmeid puhastusi erinevates valdkondades, seal hulgas ka haridusringkonnas, eesmärgiga välja selekteerida võimule sobilik kaader.

Peamiseks sovetiseerimise orkestraadiks aastatel 1944–1947 oli ajaloolase Tõnu Tannbergi sõnul ÜK(b)P Keskkomitee kohalik büroo, mis oli sisse seatud kõikides Balti riikides. Antud büroo näol oli tegemist erakorralise võimuorganiga, mis pidi tegelema kõikide liiduvabariikide valitsemist puudutavate küsimustega ja edastama Nõukogude Liidu keskvõimule sellekohast informatsiooni. Muude ülesannete hulgas pidi kõne all olev büroo hoolitsema vastupanuliikumise mahasurumise ja „vaenulike elementide“ ühiskonnast likvideerimise eest ning korraldama ka „nn uute liiduvabariikide vaimuelu suukorvistamist üleliiduliste mallide järgi“.³¹

On märgitud, et Balti riikide ümberkorraldamise käigus kerkis esile nn. „Balti probleem“, mis tulenes Eesti, Läti ja Leedu eripäradest võrreldes vanemate liiduvabariikidega. Ajaloolane Jelena Zubkova on antud probleemi lahti mõtestanud oma artiklis „Probleemne tsoon: Balti vabariikide sovetiseerimise iseärasused sõjajärgsel ajal 1944–1952“ ning loetlenud probleemi põhiaspektideks Balti regiooni orientatsiooni läände, kommunistliku ideoloogia ja kommunistlike parteide nõrga mõju regioonis, tugeva meelestatuse riikliku iseseisvuse saavutamise kasuks ja aktiivse ning ka relvastatud vastupanu sovetiseerimispoliitikale.³²

²⁹ „Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja kultuurilises ehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis, EK(b)P Keskkomitee sekretäri sm. Nikolai Karotamme kõne I eesti intelligentsi kongressil 28. jaanuaril s.a.“, Postimees, 01.02.1945, 3.

³⁰ Maamägi jt., *ENSV ajalugu*, 515.

³¹ Tõnu Tannberg, „Selle büroo ülesandeks on...“ ÜK(b)P Keskkomitee Eesti büroo osast Eesti NSV sovetiseerimisel aastail 1944–1947“ // *Nõukogude Eesti külma sõja ajal*, koostanud: Tõnu Tannberg, (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2015), 30.

³² Jelena Zubkova, „Probleemne tsoon: Balti vabariikide sovetiseerimise iseärasused sõjajärgsel ajal 1944–1952“ // *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koostanud: Tõnu Tannberg, (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 184.

Selles osas, mis mahus ning täpsemalt, millises ajavahemikus, leidsid aset konkreetselt õpetajate vastu suunatud puhastuskampaaniad ja tagakiusamine, eksisteerib aga erinevaid arvamusi. Väino Sirk on oma 2004. aastal ajakirjas *Tuna* ilmunud artiklis toonud välja 1948. aasta kui pöördepunkti, mil hakati õpetajaskonna suhtes varasemast karmimat poliitikat ajama ning seda aina intensiivistama 1952. aastani välja.³³ 1948. aasta on välja toodud ka tema poolt koos Toomas Karjahärmiga kirjutatud raamatus „Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987“, mis käsitleb eesti haritlaskonna ja kultuurielu käekäiku Nõukogude valitsuse ajal. Seal on kontrolli tugevdamise faktorina välja toodud näiteks külma sõja kujuvõtt ning keskvõimu soov terve Ida-Euroopa ühiskonnakorraldus reorganiseerida nõukogude mudeli järgi, mis tõi kaasa sovetiseerimise tempo kiirendamise.³⁴

Anu Raudsepp on õpetajaskonnas läbi viidud puhastustest kirjutanud aga oma juba varasemalt mainitud doktoritöös, kus toob samuti välja Väino Sirgi seisukoha, kuid väidab siiski, et küllaltki ulatuslik puhastustöö õpetajaskonnas algas juba 1944. aastal ning oli tingitud peamiselt kohalikust initsiatiivist Eesti NSV Haridusministeeriumi ja EK(b)P Keskkomitee poolt. Õpetajate vallandamist olevat korraldatud nii kaudselt kui ka otseselt poliitilistel põhjustel küllaltki vaikselt, kuid kuna 1948. aastal võttis asja oma fookusesse ÜK(b)P Keskkomitee, tehti kohalikele võimudele ülesandeks kaadrivahetuse küsimus lõplikult ära lahendada.³⁵

Seega võib „Eesti NSV ajaloo“ kolmandas köites mainitud „tugevat ideoloogilist võitlust“ pidada riigi poolt sovetiseerimise käigus läbi viidud puhastuskampaaniateks, tagakiusamiseks ning muuks hirmutamiseks, mille eesmärgiks oli nii haridustöötajad kui ka muu elanikkond panna riigivõimule alluma ja Nõukogude võimu aktsepteerima. Ka samas kohas mainitud väidet eesti intelligentsi enamiku kohesest kaasaminekust uue võimuga võib pidada liialduseks. Loomulikult ei saa väita, et sümpatiseerijaid uuele korraldusele poleks vähemalt alguses üldse eksisteerinud. Eesti Vabariigis oli problemaatiliseks kultuuri rahastamine ja bürokraatlik kultuuripoliitika, mis iseenesest mõistetavalt tekitas rahulolematust valdkonnaga seotud inimeste seas.³⁶ Samuti oli iseseisva Eesti aegne hariduspoliitika olnud pidevas ümberkorraldamises ning mõneti lausa ebastabiilne tänu aina uutele seaduse-, õppeprogrammide ja muudele muudatustele, mis nii mõnelgi korral ei kujunenud just kõige edukamateks.

³³ Väino Sirk, „Haritlaskond osutus visaks vastaseks“, *Tuna*, 2004, nr. 1, 61, 63.

³⁴ Karjahärm, Sirk, *Kohanemine ja vastupanu*, 220.

³⁵ Raudsepp, *Ajaloo õpetamise korraldus*, 22.

³⁶ Karjahärm, Sirk, *Kohanemine ja vastupanu*, 26.

Sellegi poolest võib arvata, et Nõukogude võimu saabumisega ei kaasnenud ei õpetajate, kultuuritegelaste ega ka muu ühiskonna seas mingisugust eufoorilist poolehoidu. Pigem võib eeldada, et need, kes polnud alguses täiel määral uue võimu vastu, jäid äraootavale seisukohale ning kujundasid oma arvamused ja eelistused võimuvahetuse järgselt aset leidnud sündmuste ja isiklike kogemuste põhjal.

Rääkides Nõukogude Liidu poolsetest ümberkorraldustest haridus- ja kultuurielus, tuleb siiski meeles pidada, et tegemist polnud pelgalt sooviga panna lapsi õppima riiklikust ideoloogiast lähtuvate õppekavade järgi või kultuuritegelasi tootma Nõukogude võimu ülistavaid kunstiteoseid või kirjatükke. Vaatamata erinevatele puhastustele ja repressioonidele leidis Nõukogude valitsuse ajal aset ulatuslik hariduse ja kultuuri ekspansioon (peamiselt stalinismile järgnenud perioodidel), mida on põhjalikult uurinud ajaloolane Olaf Mertelsmann. Tema poolt kirjutatud artiklis tuuakse välja peamised põhjused, miks Nõukogude režiim pööras niivõrd ulatuslikku tähelepanu haridus- ja vaimuelu valdkonnale.

Nimelt oli üheks peamiseks põhjuseks riigivõimu soov enda diktatuuri läbi hariduse ja kultuuri legitimeerida. Kuna Nõukogude Liidus oli elatustase ja majanduslik olukord küllaltki kehv, sooviti kõrget taset hoida elanikkonna hariduses. Samuti arvati, et inimeste seas olev vähene toetus riigikorrale oli puuduliku hariduse ja kultuuritaseme otseseks tulemuseks. Inimestele haridust pakkudes sooviti jõuda ka riigikorra pooldamiseni.³⁷

Ideoloogilisest aspektist tuli kõrget hariduslikku ja kultuurilist taset siduda otsese ideega nõukogude inimesest ja ühiskonnast. Läbivaks oli *kulturnost'*i printsiip (kogu nõukogude ühiskonnale omase kultuuriga seonduva põhimõte) ja *kulturnõj tšelovek* (kultuurne inimene).³⁸

Selle juures oli Nõukogude võimu panus haridusse ja kultuuri seotud loomulikult ka režiimi jaoks kõige elementaarsemate propaganda levitamise ja majandusliku tootlikkuse eesmärkidega. Mida rohkem inimesi omandas näiteks haridust, seda rohkematele inimestele oli läbi selle võimalik sisendada kommunistlikku propagandat (spetsiaalsed ideoloogilised ained koolides). Sarnane vaade oli seotud ka katsega elavdada majanduslikku tootlikkust.

³⁷ Olaf Mertelsmann, „Die Ausweitung von Kultur und Bildung als Stütze des sowjetischen Systems in Estland“ // *Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Estland 1939–1953*, koostanud: Olaf Mertelsmann, (Hamburg: Bibliotheca Baltica, 2005), 251, 252.

³⁸ Ibid, 252.

Mida rohkem oli kõrgelt haritud inimesi, seda tõenäolisem oli edukas teadustöö ning selle rakendamine majanduses.³⁹

2.2 Nõukogude mudeli tehniline ülevõtmine

Tegutsemine varasema haridussüsteemi likvideerimise ning uue, Nõukogude võimule sobiliku korralduse loomise nimel, algas kohe peale uue võimu kehtestamist 1940. aastal. Eesti NSV haridussüsteemi ootas ühtlustamine Nõukogude Liidu omaga, üleminek nõukogude mudelile oli plaanitud 1941./42. õppeaastaks.⁴⁰ Selle teostamiseks oli vaja esmalt likvideerida eelnevalt välja toodud probleemkohad. Nõukogude võim teostas seega järgnevad muudatused:

1. Koolikohustuse pikendamine – varasemale koolikohustusele lisandus üks aasta, mis tähendab, et lapsed olid koolikohustuslikud kuni 15. eluaastani.⁴¹
2. Õppemaksude kaotamine – keskkoolid, tehnikumid ja kõrgkoolid ei olnud enam tasulised.⁴²
3. Ebasobivate ainete likvideerimine õppekavast – lõpetati usuõpetuse ja kodanikuõpetuse õpetamine.⁴³
4. Vene keele õpetamine – vene keelest sai kõige olulisem võõrkeel.⁴⁴
5. Uued seisukohad õpetuses – kõik koolis õpetatav pidi lähtuma marksismi-leninismi põhiteesidest, mis olid ainuõiged ja pidid saama õpilaste veendumusteks.⁴⁵
6. Ühtluskooli taastamine – 6-klassilisele algkoolile järgnes 6-klassiline keskkool.⁴⁶

Antud muudatuste eesmärgiks oli nii õpetajaskonda kui õpilasi tutvustada uue koolisüsteemi põhimõtetega ning valmistada neid ette täielikuks üleminekuks nõukogude mudelile. 1940./41. õppeaastal sooviti peamiselt jõuda uue maailmavaate aktsepteerimiseni ning vana kodanliku korra pooldamisest loobumiseni. Teostatud muudatuste õigustamiseks leiti mitmeid põhjendusi, mis enamasti peitusid kas ideoloogilises sobimatuses, olid muus seoses kodanliku korraga või oli Nõukogude võimu meelest tegu lihtsalt halva korraldusega.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Aleksander Elango, *Pedagoogika ajalugu*, (Tallinn: Valgus, 1984), 223.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.

⁴³ Karjahärm, Sirk, *Kohanemine ja vastupanu*, 76.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Elango, *Pedagoogika*, 223.

Likvideeritud õppeainetest oli Nõukogude võimu jaoks kõige ebasobivam usuõpetus. Selle kõrvaldamist põhjendati nii ideoloogilise sobimatuse kui isegi võrdõiguslikkuse kaitsmisega. Nimelt peeti ristiusku loomult ekspluataatorlikuks ning kontrrevolutsiooniliseks religiooniks, mis takistab oma järgijatel klassivõitlusega ühinemast.⁴⁷ Naistesse suhtuvat usk aga alandavalt, kasutades selle õigustamiseks „jumalikke seadusi“. Samuti ülistavat religioon kõiki neid omadusi, mis on vaenulikud kommunismi ja töölisklassi suhtes. Religiooni vaadeldi kui kõige elavamat kapitalismi jäänust, mis takistas kommunismi ülesehitamist.⁴⁸

„Eesti NSV ajaloo“ III köites on kõrvaldamisele läinud ainete kohta öeldud, et tegemist oli ainetega, mille „eesmärgiks oli olnud õpilastes idealistliku maailmavaate ja natsionalismi kasvatamine“. Maailmavaatelise probleemi lahendamiseks lülitati õppekavadesse uus õppeaine, milleks oli NSV Liidu konstitutsioon.⁴⁹

Ajakirja Nõukogude Kool (tegemist oli haridusministeeriumi poolt välja antava kasvatusteadusliku ajakirjaga) veergudel tervitati läbi viidud muudatusi vaimustunult. Õppekavadest eemaldatud õppeaineid nimetati „kodanlikuks rämpsuks, mis aastakümneid pimestas noori ja takistas teaduslikule alusele rajatud arenemist“ ning väljendati rahulolu, et viimaks on Eesti NSV kooli puhul tegemist kooliga, mille ülesandeks on kasvatada teadlikke, distsiplineeritud ja aktiivseid sotsialistliku ühiskonna ülesehitajaid.⁵⁰

Üheks kõige olulisemaks aineks, mida uue korra kohaselt õpilastel praktiseerima tuli hakata, oli aga vene keel. Tegemist oli Nõukogude Liidus kõige olulisema keelega, mis pidi üleliidulise asjaajamisekeele funktsiooni kõrval tagama ka vennasrahvaste omavahelist sõprust ja suhtlust, kuna oli kõikidele liiduvabariikidele omaseks jooneks. Lisaks sellele oli vene keele õpetamise ülesandeks tegelikkuses loomulikult näidata ka Nõukogude Liidu ülemuslikkust liiduvabariikides ning vähendada erinevate liiduvabariikide elanike rahvustunnet asendades see nõukogude patriotismiga.

Hariduslikust perspektiivist põhjendati vene keele õpetamist aga sooviga edendada rahvuslikku kaadrit liiduvabariikides. 1945. aastal ajakirjas Nõukogude Kool ilmunud artiklis „Esimene aasta vene keele õppimist.“ toodi vene keele oskus välja kui peamine inimeste karjäärivõimalusi edendav tegur. Nendele, kel vene keel suus, olevat tagatud sissesaamine igasse kooli terve Nõukogude Liidu territooriumil ning ka võimalus teenida Punaarmees,

⁴⁷ V. Orav, „Miks jäi usuõpetus välja ENSV koolide tunnikavadest?“, Nõukogude Kool, 1940, nr. 1, 27.

⁴⁸ A. F. Lebedev, T. K. Tšugujev, „Usuvastasest kasvatuses koolis.“, Nõukogude Kool, 1940, nr. 4, 244.

⁴⁹ Maamägi jt, *ENSV ajalugu*, 516.

⁵⁰ K. Nikolai, „Kommunistlikud noored ja kool.“, Nõukogude Kool, 1940, nr. 3, 190.

lennu- või mereväes.⁵¹ Nõukogude võimu kehtestamise alguses väideti aga, et vene keele õpetamine toimub hoopis vabatahtlikkus alusel.⁵²

Tegelikkuses ei olnud uues korralduses hariduse omandamisel või töökoha saamisel ainsaks tingimuseks pelgalt vene keele oskus. Näiteks rakendati mainitud õppemaksu kaotamist vaid töölisklassist pärit õpilastele. Nendele lastele ja noortele, kelle vanemad said nõ. mittetöist tulu, oli kõrgemates kooliastmetes õppimine jätkuvalt tasuline.⁵³ Sõjajärgsetel aastatel ei olnud vaatamata kaadri puudusele kerge ka kooli tööle saamine, kuna väga oluline oli õige päritolu, mis tähendas, et kõikvõimalikest rikkumistest ning seostest kodanlusega pidi olema puhas nii kandidaat kui tema perekond, sugulased ning muud läbikäidavad.⁵⁴

Ümber võib lükata ka väite nagu oleks Nõukogude võim taastanud ühtluskooli korralduse. Tõsi on, et Eesti Vabariigi aegne hariduskorraldus läbis pidevalt erinevaid muudatusi nii seadusandluse kui ka õppeprogrammide osas ning eriti ebaedukaks oli osutunud 1934. aastal toimunud keskkooli korralduse reformimine Vaikiva ajastu tingimustes, kui sooviti lahendada nn. haritlaste ületootmise probleemi⁵⁵ ning kärpida majanduskulusid.

Reformikavale olid vastu mitmed õppejõud ja õpetajad, kes väitsid, et kavandatav reform ei tooks riigile ei soovitud majanduslikke kärpeid ega mõjuks hästi ka üldisele haridustasemele kujundades algkoolist kehvema majandusliku olukorraga ja keskkoolist paremal majanduslikul järjel olevate laste kooli.⁵⁶

Õpetajate vastuseisust hoolimata võeti aga riigivanema dekreediga vastu uus keskkoolide seadus. Selle kohaselt oli keskkooli⁵⁷ näol tegemist ühtluskooli teise järguga, mis oli maksuline ning kuhu sai astuda peale algkooli IV klassi lõpetamist (algkooli kestus oli kuus klassi). Keskkooli kestuseks määrati viis aastat ning selle peamiseks ülesandeks sai õpilaste ettevalmistamine gümnaasiumisse ning järgnevasse kõrgematesse õppeasutustesse astumiseks.⁵⁸

⁵¹ S. N. Dormidontova, „Esimene aasta vene keele õppimist.“, Nõukogude Kool, 1945, nr. 5, 202.

⁵² Karjahärm, Sirk, *Kohanemine ja vastupanu*, 101.

⁵³ Ibid, 92–93.

⁵⁴ Sirk, „Haritlaskond“, 62, 63.

⁵⁵ Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Vaim ja võim: Eesti haritlaskond 1917–1940*, (Tallinn: Argo, 2001), 28.

⁵⁶ „Keskkooli reform, Kroonika“, Kasvatus, 1934, nr. 4, 198–199.

⁵⁷ Mitte segi ajada tänapäevase keskkooli mõistega. Eesti Vabariigi ajal jaotati kooliastmed algkooliks (tänapäeva I–VI klass), keskkooliks (tänapäeva V–IX klass) ja gümnaasiumiks (tänapäeva X–XII klass). Tänapäeva mõistes keskkooli omandamiseks tuli tol ajal lõpetada ka gümnaasium.

⁵⁸ ERA.31.5.16. Keskkoolide seadus. 25.05.1934.

Antud reformiga kaasnes aga ka algkooli seaduse muutmine, mis tähendas, et koolikohustust vähendati kahe aasta võrra, 16 eluaastast 14 eluaasta peale, ning õpetatavate õppeainete hulgast kõrvaldati võõrkeel.⁵⁹

Nagu võib arvata, osutus antud reform läbikukkunuks. Langemise asemel majanduskulud hoopis tõusid ning reformile järgnenud õppeaastal ei lõpetanud kooli pea pooled õpilased, kes seda oleksid pidanud tegema.⁶⁰ Antud muudatuse tulemusel lakkas tõesti eksisteerimast ka ühtluskool, kuna nende õpilaste jaoks, kes ei otsustanud peale algkooli IV klassi astuda keskkooli ning käisid lõpuni algkooli kuus klassi, oli tegelikkuses edasine haridustee sisuliselt suletud. Nimelt tulenes nõue astuda keskkooli peale algkooli IV klassi lõpetamist keskkooli õppekava põhinemisest algkooli esimesel neljal õppeaastal. Peale algkooli kuue klassi lõpetamist ei eksisteerinud aga enam ühtegi õppeastet, mis oleks pakkunud edasist haridust algkooli kuue klassi baasil.

Sellest tulenevalt viidi 1937. aastal keskkoolide osas läbi taas muudatus, mille kohaselt jaotati keskkool struktuurilt progümnaasiumiks ja reaalkooliks. Progümnaasiumisse sai astuda peale algkooli IV klassi lõpetamist ning reaalkooli peale algkooli VI klassi lõpetamist. Esimese kestuseks määrati viis aastat ning teise kestuseks kolm aastat, seadusega tagati aga mõlema koolitüübi lõpetajatele samad õigused.⁶¹ Kuna 1934. aasta korraldus rikkus ühtluskooli põhimõtet, ühtlustati algkooli V ja VI klassi õppekavad progümnaasiumi kahe esimese õppeaasta omadega ning samuti ka progümnaasiumi ja reaalkooli õppekavad omavahel.⁶²

Seega oli tegelikult ühtluskooli struktuur taastatud juba enne Nõukogude võimu poolt teostatud muudatust, kuna nii progümnaasiumi kui reaalkooli lõpetajad olid peale üheksa aasta pikkust haridusteed sisuliselt sama haridustasemega ning võisid mõlemad edasi asuda õppima gümnaasiumisse ning sealt soovi korral edasi liikuda ka kõrgkooli. Loomulikult eksisteeris õpilasi, kelle haridustee piirdus vaid algkooliga tänu majanduslikule olukorrale, kuid väide nagu Eesti Vabariigis poleks eksisteerinud ühtluskooli puhtalt tänu maksukorraldusele algkoolile järgnenud õppeastmetes, on vaid osa varasema korralduse vastu suunatud kommunistlikust propagandast, kuna ühtluskooli põhimõte seisneb siiski võimaluses liikuda ühelt haridusastmelt teisele eelnevalt õpitu põhjal. Rääkimata veel sellest, et tasuta haridust algkoolile järgnevates õppeastmetes hakati võimaldama vaid ideoloogiapõhiselt välja

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Lembit Andresen, *Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu IV*, (Tallinn: Avita, 2007), 72.

⁶¹ ERA.31.5.170. Keskkoolide seaduse muutmise seadus. 19.05.1937.

⁶² „Algkooli lõpetajaile tagatakse pääs progümnaasiumi“, *Õpetajate Leht*, 11.03.1938, 1.

selekteeritud inimestele. Samal ajal ei saa aga eitada, et koolikohustuse pikendamise näol oli kindlasti tegemist positiivse sammuga.

Peale esimesi üldisi muudatusi jätkas Hariduse Rahvakomissariaat liikumist täieliku ülemineku suunas nõukogude koolisüsteemile. Sellest tulenevalt avaldati 1940. aastal Nõukogude Õpetajas riigi poolt koolivõrgu ümberkorraldamises järgmiseks kavasse võetud põhimõtted. Nende kohaselt pidi Eesti NSV koolisüsteemi nõukogude mudeli kohaselt jääma kolme sorti üldhariduskoole, milleks olid algkool (I–IV klass), mittetäielik keskkool (I–VII klass) ning keskkool (I–X klass⁶³). Liitklasside moodustamist võis lubada vaid algkoolis ning koolikohustuse osas tuli suunaks võtta 7-aastane koolikohustus või 16 eluaastat. Seal juures märgiti ära, et jätkuvalt pidi mittetäielik keskkool (I–VII klass) olema maksuta, kuid keskkooliosas oli haridus tasuta vaid tööliste, talupoegade või nn. töötava intelligentsi seast pärit lastele. Õpilased pidid käima endale kõige lähemal asuvas koolis ning peale mittetäieliku keskkooli lõpetamist tuli õpilastele võimaldada edasiõppimine kas keskkooliosas või kutsekoolis.⁶⁴

Vaatamata uute sammude päevakavva võtmisele ei olnud partei siiski rahul muudatuste läbiviimise tempoga ning väljendas oma rahulolematust EK(b)P IV Kongressil. Antud kongressi resolutsioonist võib lugeda, et selle arvates oli hariduse rahvakomissariaadi töö hariduse ümberkorraldamise alal lausa lubamatult aeglane. Veel kord rõhutati, et haridussüsteemi üleminek nõukogude süsteemile peab jõudma lõpule 1941./42. õppeaastal ning seejuures tuli taotleda üldist keskharidust linnas ning töölisasulais ja 7-aastast üldharidust maal. Kogu haridus ja kasvatustöö pidi põhinema kommunistliku kasvatusel põhimõttel ning koolid tuli varustada vastavat kvalifikatsiooni omava kaadriga. Lisaks rõhutati vene ja muude võõrkeelte õpetamist ning vajadust koostada uusi õpikuid nõukogude õpikute tõlkimise kõrval.⁶⁵

Nõukogude koolisüsteemile üleminekut siiski 1941./42. õppeaastal tänu II maailmasõja sündmustele ja Saksa okupatsioonile ei toimunud. Alles peale Nõukogude võimu taastamist 1944. aastal jätkati hariduse ümberkorraldamist vastavalt nõutud mudelile. Võimuorganite peamiseks propagandistlikuks ettekäändeks muudatuste õigustamisel kujunes väidetav Saksa okupatsiooni järelkaja.

⁶³ Kuna tegelikkuses kujunes keskkooli pikkuseks I–XI klass, on siin tegemist arvatavasti esialgsete plaanidega, mida ei jõutud Saksa okupatsiooni tõttu ellu viia ning, mis asendati sõjajärgelt uutega muutes ENSV-s keskhariduse pikkuseks 11 aastat.

⁶⁴ „Üleminek NSVL koolisüsteemile“, Nõukogude Õpetaja, 06.12.1940, 1.

⁶⁵ „EK(b)P Kongressi resolutsioon“, Nõukogude Õpetaja, 21.02.1941, 3.

27. detsembril 1944. aastal andsid Eesti Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee välja määruse, mis sisaldas endas abinõusid koolis tehtava töö parandamiseks. Määruses toodi välja kõige olulisemad puudused ENSV koolide tegevuses. Hariduse Rahvakomissariaadile ja teistele haridusorganitele osutati kõne all olevas määruses kolm põhilist ülesannet olukorra parandamiseks. Nendeks olid:

1. Nõukogude koolist kõrvaldada kõik fašismi ja kodanliku natsionalismi mõjud – eriti tuli tähelepanu pöörata kasutatavatele õpikutele ning kasvatustöös panna rõhku nõukogude patriotismile ja Nõukogude Liidu rahvaste sõprusele. Lisaks sellele tuli koolis rakendada korda ja distsipliini õppetöö tõhustamise kõrval.
2. Õpetajaskonna poliitilise kasvatuse tugevdamine – senini liialt madalat ideelis-poliitilist taset tuli tõsta erinevate kommunismi ja selle saavutusi käsitlevate teoste abil.
3. Koolimajade remondi kiirendamine – õpilastele tuli tagada paremaid õppevõimalusi, seda nii ruumide kui vahendite näol.⁶⁶

Peale Nõukogude võimu taaskehtestamist võeti Aleksander Elango sõnul haridusvallas suunaks Kommunistliku Partei poolt püstitatud põhimõtted ning ka teiste liiduvabariikide kogemused.⁶⁷ Uue koolikohustuse pikkuseks kehtestati seitse aastat⁶⁸ ning hakati nõudma koolikohustuslike laste arvelevõtmist.⁶⁹

Kuna koolikohustuse pikkuseks määrati juba mainitult seitse aastat, siis algkooli kui eraldi koolitüüpi Eesti NSV koolisüsteemis enam ei eksisteerinud. Varasemalt algkoolina funktsioneerinud koolidele lisati üks klass juurde, mille käigus said neist mittetäielikud keskkoolid. ENSV uues koolisüsteemis võis seega eristada kahte astet, milleks olid:

1. Mittetäielik keskkool – oli üldharidussüsteemi esimeseks osaks kestusega seitse aastat, seega hõlmas endas klasse I–VII ning võis eksisteerida ka eraldi. Peale antud õppeastme lõpetamist võis õpilane kas astuda edasi keskkooli, astuda kutsekooli või minna tööle. Tegemist oli tänapäevases mõistes põhikooli funktsiooni täitva astmega.
2. Täielik keskkool – hõlmas klasse I–XI ehk koosnes mittetäielikust keskkoolist ning järgnevatest klassidest (VIII–XI), mis moodustasid üldharidussüsteemi teise osa.

⁶⁶ „Eesti NSV Rahvakomissari Käskkiri nr. 19“, Nõukogude Kool, 1945, nr. 1/2, 6,7.

⁶⁷ Elango, *Pedagoogika*, 228.

⁶⁸ Karjahärm, Sirk, *Kohanemine ja vastupanu*, 79.

⁶⁹ Maamägi jt, *ENSV ajalugu*, 620.

Täieliku keskhariduse omandamiseks tuli seega koolis käia 11 aastat. Põhiliseks eesmärgiks oli õpilasi ette valmistada kõrgkoolis õppimiseks.⁷⁰

Nõukogude koolisüsteemi eelisteks teiste koolisüsteemide ees loetleti aga suurejooneliselt selle kommunistlik haridus ja kasvatus, mis loovad eelduse vormilt rahvusliku ning sisult sotsialistliku kultuuri arenemiseks; üdini poliitiline suunitlus, mis teostab töötava rahva poliitikat (juba Lenini üheks peamiseks põhimõtteks oli, et kooli puhul on tegemist poliitilise asutusega); täielik riiklikkus, tänu millele on koolil tugev majanduslik alus ning parim pedagoogiline tase; kutsekoolide süsteem, mis võimaldab koolitada kõrge kvalifikatsiooniga kaadrit lahendamaks majandustoodanguga seotud probleeme; kättesaadavus kõigile vastavate võimetega soovijatele olenemata soost ning võrdsus kõikide liiduvabariikide seas.⁷¹

Kuigi algseks eesmärgiks oli ENSV-s kehtestada täielikul määral Nõukogude Liidus kehtiv koolisüsteem, jäid siiski jõusse ka mõned erinevused. Näiteks oli selleks täieliku keskkooli pikkus. Nõukogude Liidus kehtis tegelikult 10-klassiline keskharidus, mitte 11 aasta pikkune nagu Eestis, Lätis ja Leedus (hiljem teostati muudatus, mille kohaselt kehtestati Baltimaades vene õppekeelega keskkoolide pikkuseks 10 aastat). Peamiseks põhjuseks aasta võrra pikemale keskhariduse kursusele toodi vene keele õpetamise vajalikkus.⁷² Erinevus peitus ka koolikohustuse pikkuses. Üldist 7-klassilist koolikohustust ei kehtestatud Nõukogude Liidus enne 1949. aastat, sellele eelnevalt kehtis 7-aastane koolikohustus ainult linnades ning samal ajal piirdus maal vaid nelja aastaga.⁷³

Hoolimata koolikorralduse kallal teostatud sisulistest ning struktuurilistest muudatustest, tuli riigil aga edasi tegeleda ühiskonna ning eelkõige õpetajaskonna ümberkasvatamisega peale väidetavat aastate pikkust kodanlikku diktatuuri ning moraalselt laastavat Saksa okupatsiooni. Ka 1945. aasta suvel aset leidnud ENSV Õpetajate I Vabariiklikul Kongressil sõnas Nikolai Karotamm: „Kõige tähtsam probleem ja ülesanne meie koolielus praegu on eesti õpetajaskonna ümberkasvatamine nõukogude vaimus, meie ajastu progressiivsema idee, bolševistliku ideestiku vaimus.“⁷⁴

Rahulolematusest õpetajaskonnaga ei tehtud mingisugust saladust. Vaadeldavast ajaperioodist pärit Nõukogude Kooli artikleid sirvides jääb tihti silma, et õpetajaskonda puudutavates

⁷⁰ „Nõukogude Eesti hariduselu tänapäeval.“, Nõukogude Kool, 1945, nr. 6, 239, 240.

⁷¹ Ibid, 239.

⁷² Eli Pilve, „Aga vene ajal pidi igas õppetunnis siduma õppematerjali poliitikaga“, Tuna, 2010, nr. 4, 56.

⁷³ Karjahärm, Sirk, *Kohanemine ja vastupanu*, 76.

⁷⁴ „ENSV Õpetajate I Vabariiklik Kongress 15.–17. augustil Tallinnas. EK(b)P Keskkomitee sekretär sm. N. Karotamme kõne“, Nõukogude Kool, 1945, nr. 7/8, 300.

kirjatükkides kasutatakse manitsustehnikat, kus alguses tuuakse välja õpetajate ning pedagoogide kõikvõimalikud edusammud õppetöös ning sotsialismi ehitamises, kuid siis avaldatakse kahetsust, et sellest hoolimata on koolisüsteemis jätkuvalt ideoloogilisi või õppeedukust puudutavaid kitsaskohti, mille põhjused peituvad õpetajate tegevuses.

Üheks taoliseks näiteks võib tuua 1945. aastal ilmunud artikli „Nõukogude Eesti õpetajaskond ja tema ülesanded.“, kus märgitakse eelnenud kiidusõnade järel, et sellegi poolest on Eesti NSV koolil jätkuvalt suuri puudusi, mis peituvad just kasvatuses ja õpetajais. Nimelt ei olevat kasvatus suutnud jätkuvalt võtta nõukogude ilmet ning selles olevat hoopis kodanlikku ideoloogiat ja Saksa okupatsioonist tulenevaid mõjusid. Õpetajatel on seega veel väikekodanlikud harjumused ja kodanlikust ideoloogiast tulenevad arusaamad. Seejärel aga mööndakse, et tegemist on osaliselt mõistetava probleemiga, kuna kodanlik diktatuur kehtis Eestis mitu aastakümnet, sõnades: „Alles Nõukogude korra kehtima hakkamisega Eestis 1940. aastal sai eesti kool õilsama ülesande – olla ühiskonna ümbersünnivahendiks, olla sotsialismi idee tutvustajaks eesti töötavatele massidele ja uue sotsialismi eest võitleva sugupõlve kasvatajaks.“⁷⁵

Seega tuli enne ühiskonna ümberkasvatamist tegeleda õpetajaskonna ümberkasvatamisega, kuna tegemist oli peamiste haridustöötajatega, kelle käe läbi toimus õppe- ja kasvatustöö Eesti NSV laste ja noorte kallal. Õpetajad pidid nõuete kohaselt omaks võtma uued põhimõtted, mis pidid baseeruma nõukogude pedagoogikal ja kommunistlikul kasvatusel.

3. PEDAGOOGIKA NÕUKOGUDE KOOLIS

3.1 Nõukogude pedagoogika ja kommunistlik kasvatus

Nagu just äsja mainitud, tuli Eesti õpetajaskonnal Nõukogude koolisüsteemi sisseviimisega omaks võtta mitmed põhimõtted ja arusaamad. Tegutsema tuli hakata uue haridussüsteemi peamise eesmärgi nimel, mis oli kirja pandud juba 1919. aastal vastu võetud Venemaa Kommunistliku Partei teise programmi. Haridust nähti peamise vahendina, mille abil

⁷⁵ A. Haberman, „Nõukogude Eesti õpetajaskond ja tema ülesanded.“, Nõukogude Kool, 1945, nr. 6, 235.

ühiskond ümber korraldada ning panna alus uuele generatsioonile, mis omaks kõiki vastavaid vaateid ja ideaale kommunismi ehitamise lõpuleviimiseks.⁷⁶

Seega võeti Eesti NSV hariduse teostamise uueks suunaks nõukogude pedagoogika ja kommunistlik kasvatus. Partei kasvatusliku programmi põhimõte oli sõnastatud järgmiselt:

„Proletariaadi diktatuuri ajajärgul, s.o tingimuste ettevalmistamise ajajärgul, mis teevad võimalikuks kommunismi täieliku teostamise, kool peab olema mitte ainult kommunismi põhimõtete toetajaks üldse, vaid ta peab teostama ka proletariaadi ideelist, organisatsioonilist, kasvatuslikku mõju töötava rahva poolproletaarsetele ja mitteproletaarsetele kihtidele eesmärgiga kasvatada põlve, kes on võimeline teostama lõplikult kommunismi.“⁷⁷

Selle tarbeks tuli õpetajatel end kurssi viia ideoloogiliste põhitõdede ning kommunismi suurkujude teostega. Juba 1945. aasta juunis loodi Eesti õpetajate ideoloogilise kvalifikatsiooni tõstmiseks Eesti NSV Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut, mille ülesandeks oli haridustöötajate meetodiline nõustamine ja tunnustatud õpetajate pedagoogiliste kogemuste teistele vahendamine.⁷⁸ Erinevaid kasvatuslikke ja pedagoogilisi näpunäiteid sisaldavaid artikleid ilmus regulaarselt ka ajakirjas Nõukogude Kool. Õpetajatelt oodati nii õppetöös kui ka väljaspool kooli erilist eesrindlikkust ühiskonna ümberkasvatamisel, näiteks soovitati neil valimiskampaaniate ajal teha poliitilist selgitustööd nii õpilaste kui ka kõhklevate kaaskodanike seas.⁷⁹

Nõukogude pedagoogikat ennast vaadeldi aga kui teaduslikku tervikut, mis koosnes kolmest põhilisest osast. Nendeks olid kommunistlik kasvatus, haridus ja õpetus. Peamisteks kasvatuslikeks eesmärkideks loeti õpilaste poolne õige teadusliku maailmavaate omandamine koos kommunistliku moraali ja sotsialistliku ühiskonna määrustega. Selle protsessi käigus pidid lastel välja kujunema enamlikud iseloomuomadused ja enamlik tahe. Oluline oli ka kehaline aktiivsus ja areng, millega sooviti kindlustada õpilaste tervist ja füüsilist võimekust.⁸⁰

Haridust nähti kommunistliku maailmavaate kujunemise peamise alusena, mis tähendas laias laastus õpilaste varustamist süstemaatiliste teadmiste ja oskustega koolis. Seega tuli õppetöö käigus õpetajatel lapsi harida kavakindlalt, et õpilased saaksid uusi teadmisi omandada

⁷⁶ Pilve, „Aga vene ajal“, 56.

⁷⁷ Arnold Raud, „Koolide ülesanded eeloleval õppeaastal.“, Nõukogude Kool, 1946, nr. 9, 518.

⁷⁸ Raudsepp, *Ajaloo õpetamise korraldus*, 21.

⁷⁹ R. Rägastik, „Õpetaja osa valimiskampaanias“, Nõukogude Kool, 1945, nr. 11, 510, 511.

⁸⁰ N. Gontšarov, „Nõukogude pedagoogika põhijooni.“, Nõukogude Kool, 1940, nr. 1, 15.

aktiivselt ja teadlikult koos kõikide ettenähtud omadustega. Kommunistliku kasvatus ja hariduse teostamine õpetajate poolt riigipoolsete juhiste alusel andsid kokku õpetuse.⁸¹

Kommunistlik kasvatus, haridus ja õpetus eksisteerisid lahutamatus protsessis ning kuna kogu hariduslik töö pidi põhinema maailmavaate kujundamisel, tuli õpetajatel kasvatustööd teha alati õppetööd läbi viies.⁸² Marxi põhimõtete järgi eristati kommunistlikus kasvatuses nelja erinevat koostisosa, milleks olid:

1. Vaimne kasvatus – haridus, teaduse algmed.
2. Füüsiline kasvatus – võimlemine, sõjaväelised harjutused.
3. Tehniline õpetus – tootmisprotsesside põhimõtted, tööriistadega ümberkäimine.
4. Kõlbeline ja esteetiline kasvatus – moraal, ilumeel.⁸³

Õpetajate peamiseks ülesandeks koolis ei kujunenud mitte õppeaine edasiandmine ja õpetamine, vaid õppeaine õpetamise käigus sotsialistliku ühiskonna kodaniku kasvatamine arvestades kõiki ettenähtud kriteeriume. Kogu protsessi käigus tuli õpilastel omandada ühe sotsialistliku inimese parimad omadused, milleks olid:

1. Armastus oma rahva vastu – tuli armastada töötavat rahvast, et edukalt eksisteerida kollektiivis.
2. Ausus – vale ja pettus olid töölisklassi ekspluateerijate omadused.
3. Vaprus – sotsialistliku inimese jaoks pidid esikohal olema töö ja teadus ning seega tuli olla valmis võitma ja vallutama loodust.
4. Seltsimehelik üksmeel – on kollektiivi aluseks võitluses, töös ja kultuuris.
5. Töö – seda tuli armastada ja austada, iga inimene pidi elatuma enda tehtud tööst.⁸⁴

Mainitud kasvatuslike eesmärkide teostamise ning sotsialistliku inimese parimate omaduste arendamise tõhusamaks meetodiks peeti nõukogude pedagoogika ja kommunistliku ideoloogia kohaselt aga kollektiivsust. Kooli vaadeldi kui kõige õigemal koht kollektiivsuse väljendumiseks, mis pidi õpilastes harjutama sellele orienteeritust ka tulevikus. Mainitud omaduse saavutamise võtmeks peeti õiget suhtumist juhtidesse, täpset ja õigeaegset korralduste täitmist ning initsiatiivi kõikvõimalike takistuste kõrvaldamisel. Kollektiivsusele

⁸¹ Ibid.

⁸² Ibid, 16.

⁸³ Ibid, 20.

⁸⁴ Nikolai, „Kommunistlikud noored“, 190, 191.

mittesobivateks ning seda lõhkuvateks tegevusteks loeti aga etteütlemissi, mahakirjutamisi ja muid ebaausaid vahendid koolitöös edasijõudmisel.⁸⁵

Selleks, et õppetöös jõuda heade tulemusteni, tuli õpetajatel hakata tähelepanu pöörama kahele nõukogude pedagoogika seisukohast kõige olulisemale õppemeetodile, milleks olid kõrge töödistsipliin ja sotsialistlik võistlus. Kõrge töödistsipliini olulisus seisnes peamiselt tööviljakuse tõstmises ja korra kujundamises. Distsipliin pidi eksisteerima nii õppimises kui töös ning saama iga sotsialistliku ühiskonna kodaniku omaduseks, kuna töö tegemisel saavad edukalt edasi minna vaid distsiplineeritud inimesed. Omavaheline sotsialistlik võistlus nii õpilaste kui õpetajate vahel pidi aga olema tervislikuks motivaatoriks järjest kõrgema tööviljakuse saavutamiseks koolis.⁸⁶

Kooli kasvatuslikud ülesanded tõsteti esile ka 1946.–1950. aasta viisaastaku plaanis. ENSV Ülemnõukogu seaduses Eesti NSV rahvamajanduse taastamise ja arendamise kohta mainitud ajavahemikus, on öeldud: „Rahvahariduse alal kindlustada laste üldine sunduslik seitsmeaastane koolitamine seitsmendast eluaastast alates nii linnas kui maal; tunduvalt suurendada keskkooliõpilaste arvu; tõsta õppe- ja kasvatustöö taset koolides.“ Selle teostamiseks seati ENSV koolide peamiseks kasvatusena seonduvateks ülesanneteks mittetäielikest keskkoolidest lasta välja noori, kel on sotsialistliku ühiskonna kodanikule vääriks elukombed ning teostada kommunistlikku kasvatust väga otsustavalt sidudes see õpilaste poliitilise teadvuse formeerimise, intellekti arengu ning üldise kultuuri kasvuga.⁸⁷

Arvestades kõiki mainitud nõukogude pedagoogika ja kommunistliku kasvatusena kohta käivaid iseloomulikke jooni, võib öelda, et koolist sooviti teatud mõttes teha üldise ühiskonnakorralduse väiksemat mudelit. Õpilased pidid juba varakult õppima alluma autoriteedile ning täitma nendele antud käsked ja ootusi nendes kahtlemata, samal ajal esikohale seades kollektiivi, mitte indiviidi vajadusi. Antud korraldus koolis oli ettevalmistus eluks kommunistlikus ühiskonnas, kus täpselt nagu kooliski, oodati allumist riigijuhtidele ning tööd ühise eesmärgi nimel, olgu selleks siis töö kolhoosis või valmidus oma elu ohverdada Nõukogude riigi eest sõdades, juhul kui selline situatsioon peaks tekkima.

⁸⁵ Prof. E. J. Golant, „Keskkooli õpilaste ideelise kasvatusena ülesanded ja teed.“, Nõukogude Kool, 1948, nr. 1, 31.

⁸⁶ Nikolai, „Kommunistlikud noored“, 191, 192.

⁸⁷ Raud, „Koolide ülesanded“, 517.

3.2 Probleemid kasvatuslike eesmärkide saavutamisel

Vaatamata riigijuhtide kõikvõimalikele pedagoogilistele ning kasvatuslikele näpunäidetele, kuidas teostada sotsialistliku ühiskonna liikme kasvatamist, võib koolielus täheldada pidevat rahulolematust õpetajatega. Antud perioodist pärinevaid artikleid lugedes võib välja tuua mitmeid läbivaid probleeme, millest peamisteks peeti madalat õppeedukust ning kasvatuslike eesmärkideni mitte jõudmist. Süüdlastena antud probleemides nähti aga põhiliselt õpetajaid või koolijuhtkondi.

Üheks kõige läbivamaks probleemiks sõjajärgsetel aastatel, millest võib lugeda ka mitmetes Nõukogude Kooli kirjatükkides, oli nn. formalism. Näiteks mainib haridusminister Arnold Raud juba 1946./47. õppeaastaks koolidele ette pandud ülesandeid loetledes formalismi problemaatikat koos vajadusega see kõrvaldada nii õpetajate õppemeetoditest kui ka õpilaste teadmistest.⁸⁸

Sisuliselt samad murekohad tuuakse välja ka 1948. aastal ilmunud sarnase eesmärgiga artiklis. Seal toonitatakse, et üheks suurimaks probleemiks on õpetajate puhul see, et puudub õppetöö läbiviimisel selle teadusliku lähtekoha teadvustamine. Kõikvõimalikku religiooni ja religioossust eitava riigikorra puhul oli teaduslik alus aga väga oluline. Mainitakse, et õpetajad ei jälgivat oma aine teaduslike saavutusi piisaval määral ning seega ei olda tegelikult oma ainega ka piisavalt kursis. See omakorda viib aga jätkuvalt probleemiks oleva formalismini, mis tähendab, et õpetajad pole omandanud piisavalt oma aine metodoloogiat ja on seega teaduslikult puuduliku ettevalmistusega.⁸⁹

Teiseks läbivaks probleemiks stalinismiajal oli aga madal õppeedukus, mille peamisi põhjuseid nähti taaskord koolis ja õpetajates. Piisava kvalifikatsiooniga kaadri puudus antud perioodil ei olnud mingiks saladuseks ning ka 1949. aastal ilmunud artiklis „Kõrge õppeedukuse saavutamisest.“ tuuakse ühe puudusena välja see, et pooled õpetajad ei oma pedagoogilist ettevalmistust ning ei soovi ennast ka täiendada. Sellest tulenevalt märgitakse õpetajate käitumine lausa vastutustundetuks, kuna osad näevad end väidetavalt vaid tunniandjatena, mis viib õppetundide ebapiisava ettevalmistuseni õpetajate poolt ning liiga vähesel määral koduülesannete kontrollimiseni. Lisaks sellele heidetakse ette hooletust ka lapsevanemate seas, kuna lastel lubatakse liiga kergekäeliselt koolist puududa ning mõned

⁸⁸ Ibid, 520.

⁸⁹ „Meie ülesanded eeloleval õppeaastal.“, Nõukogude Kool, 1948, nr. 8, 462.

vanemad lausa halvustavat nõukogude kooli korraldust kodus. Kõigele sellele tuuakse kõrvale veel ka sõjajärgsele ajale iseloomulikud probleemid, milleks olid laste verevaesus, alatoitus ning kitsad eluolud, mis ei võimalda lastel õppetööga korralikult tegeleda.⁹⁰

Antud probleemide lahendamine oli haridusorganeile ülimalt oluline, kuna seoses Eesti NSV kümnennda aastapäeva lähenemisega 1950. aastal, panid Eesti Kommunistlik Partei ja Nõukogude Eesti valitsus haridusorganitele ülesandeks üle minna üldisele kohustuslikule keskkohustuslikule lähima paari aasta jooksul. See pidi kiirendama üleminekut kommunismile, kuna üheks olulisemaks faktoriks antud eesmärgi teostamisel, peeti tulevaste ühiskonnaliikmete head haridust ja kasvatust. Kommunismile üleminekut sai teostada aga vaid kommunistliku kasvatuses saanud inimeste abil. Kohustuslikule keskkohustuslikule üleminekuks tuli saavutada aga 100%-line seitsmeklassilise koolikohustuse täitmine, milleni 1949. aastal veel jõutud ei olnud (1. dets 1949 andmete järgi olevat see olnud 99,7%, mida võib tegelikkuses pidada küllaltki ebareaalseks). Koolikohustuse täitmise eesmärgini mittejõudmise põhjuseks toodi aga iseenesest mõistetavalt selle eest vastutavate asutuste puudulik töö koolikohustuslike laste arvelevõtmises.⁹¹

Madala õppeedukuse probleem oli päevakajaline terve stalinismiperioodi vältel ning 1952. aastal Nõukogude Koolis ilmunud artiklis „Koolisisest kontrolli on vaja tõhustada.“ asetatakse Eesti lausa võrdlusesse teiste liiduvabariikidega. Artikli autori meelest peaksid Eesti haridustegelased olema sügavalt mures õppeedukuse taseme pärast, kuna samal ajal kui teistes liiduvabariikides on õppeedukus püsival tõesuteel, olevat see paljudes Eesti koolides aga juba aastaid samal tasemel. Ühe põhjusena selles tuuakse välja liiga madala kvaliteediga kontroll koolides. Selleks, et oleks võimalik parandada õpetajate meetodilist taset, oli tarvis tõsta ka direktorite ja õppealajuhatajate ideelis-teoreetilist ja pedagoogilist taset, et nad oskaksid õppe- ja kasvatustööd põhjalikult ja õigesti kontrollida.⁹²

⁹⁰ „Kõrge õppeedukuse saavutamisest.“, Nõukogude Kool, 1949, nr. 2, 85.

⁹¹ M. Saari, „Seitsmeaastase koolikohustuse täitmisest Eesti NSV-s.“, Nõukogude Kool, 1950, nr. 2, 84, 85.

⁹² „Koolisisest kontrolli on vaja tõhustada.“, Nõukogude Kool, 1952, nr. 9, 514, 517.

4. ÕPPETÖÖ NÕUKOGUDE KOOLIS

4.1 Õppeainete peamised ülesanded ja ideoloogiline propaganda

Kuna nõukogude kooli peamiseks ülesandeks oli üles kasvatada sotsialistliku ühiskonna liikmeid ning eranditult teostada kommunistlikku kasvatust nii paljudes ainetes kui võimalik, kujunesid välja nõukogude õpetusele omased jooned, mis olid läbivateks nii õppemeetodites, õpiväljundites kui ka õppevahendites.

Kõige olulisemaks õpiväljundiks, mida lapsed pidid omandama, peeti nõukogude patriotismi ja internatsionalismi. See tuli seada kogu õppetöö peamiseks ülesandeks, kuna nõukogude patriotismi all mõisteti armastust sotsialistliku kodumaa vastu ja valmidust kodumaa hüvanguks ohverdada kõik enda võimuses olev töö ning teadmised, vajadusel ka oma elu. Lastele tuli sisendada vastutustunnet kodumaa ees ning viha kõikide vaenlaste vastu.⁹³

Nõukogude patriotismi ning internatsionalismi tunne pidi tekkima aga ühiskondlike olude ning kasvatuskooslusel. Selle jaoks oli oluline lastel tundma õppida oma maa ajalugu ning selle ühiskondlikku ja kultuurilist arengut.⁹⁴ Tähtsaks peeti õpilastele kommunistliku süsteemi ülemuslikkuse selgitamist kõikide teiste seas, erilist tööd pidid selles osas tegema klassijuhatajad ning erinevad õpilaste organisatsioonid.⁹⁵

Patriotismi ja internatsionalismi kasvatamisel peeti peamiseks kahte viisi. Üheks oli kooliõpetus ning teiseks kõikvõimalikud klassivälised üritused. Mainitud omaduste sisendamist peeti absoluutselt iga õpetaja kohustuseks olenemata ainetest.⁹⁶ Tihti pakkus ajakiri Nõukogud Kool isegi õppeainete kaupa loetelusid ning siis vastavalt näpunäiteid, mille abil patriotismi ja internatsionalismi kasvatada.

Üheks kõige olulisemaks aineks Nõukogude koolisüsteemis nii üldiselt kui ka patriotismi ja internatsionalismi kasvatamise osas, oli NSVL-i konstitutsioon. See pidi lastele õpetama riigi struktuuri ning hiiglaslikke uuendusi, milleni oldi jõutud Nõukogude valitsuse ajal ning samaaegselt valmistama vanemate klasside õpilasi ette ka kodanikuülesannete täitmiseks.

⁹³ P. N. Gruzdev, „Nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamine.“, Nõukogude Kool, 1940, nr. 2, 90.

⁹⁴ Ibid, 92, 93.

⁹⁵ Elango, *Pedagoogika*, 227.

⁹⁶ Gruzdev, „Nõukogude patriotismi“, 95.

Toonitati, et konstitutsiooni õpetamisviis ei tohi kindlasti olla igav ega üheülbaline ning seega tuli õppetöösse kaasata erinevaid lugusid ja näiteid.⁹⁷

Teiseks oluliseks aineks antud õpiväljundite saavutamisel oli aga vene keel ja kirjandus. Vene keel kui kõikide Nõukogude Liidu liiduvabariikide ühine omadus, pidi lähendama nõukogudemaa erinevaid rahvaid ja avama ligipääsu teadusliku kirjanduse ja kultuuri juurde. Lisaks kirjanduse tundmisele pidi vene keele oskus kaasa aitama ka õpilaste ajaloo õppimisele, kuna selle kaudu oli õpilastel võimalik paremini mõista vene rahva sangarlikkust.⁹⁸

Eriti pidid nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamisesse panustama veel ka näiteks kirjandusõpetajad. Nimelt vaadeldi kirjandeid kui ühte parimat viisi, millega aimu saada õpilaste vaadetest ning suhtumisest. Andes õpilastele kirjanditeemaks näiteks „Miks ma armastan kodumaad“, said õpetajad kirjandi analüüsi käigus välja tuua nende huvitavamaid mõttekäike ning vahel ka väärarusaamu. Nende põhjal oli võimalik suunata õpilaste poliitilisi vaateid.⁹⁹

Nagu igas muuski koolikorralduses, olid ka nõukogude koolisüsteemis kõige mõjukamateks ja olulisemateks õppevahenditeks õpikud. Vastavalt riiklikule ideoloogiale pidid kõik Nõukogude Liidus kasutusel olevad õpikud aine seletamises lähtuma marksistlikust käsitlusest ning kommunistlikest põhimõtetest. Eesti NSV-s olid koolitöös kasutusel nii siin koostatud originaalõpikud kui ka tõlkeõpikud. Stalinismiperioodil kasutusel olnud õpikute sisust võib lugeda Karin Veski ja Anu Raudsepa poolt kirjutatud artiklis, samuti on Anu Raudsepp õpikute temaatikat puudutanud oma doktoritöös.

Anu Raudsepa sõnul omistati antava hariduse sisulisele korraldamisele väga suurt tähtsust. Peamiseks organiks, mis pidi tegelema nii õppeprogrammide kui ka õpikute koostamisega, oli haridusministeeriumi metoodiline nõukogu. Stalinismiperioodi jooksul kohandati õppeprogramme mitmel korral, eriliselt märgib ta ära 1948. aastal töösse läinud õppeprogrammi, mis kehtis kõikide ainete kohta ning oli võrreldes varasematega palju ideologiseeritum. Õpikute osas on ta välja toonud ideoloogilise distsipliini tugevdamise

⁹⁷ Ibid, 96, 97.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid, 98.

1949./50. õppeaastal, mil sooviti koolidest suures mahus kõrvaldama hakata seni kasutuses olnud õpikuid, nende hulgas isegi juba nõukogude perioodil Eestis koostatud raamatuid.¹⁰⁰

Nagu juba mainitud, on sõjajärgsetel aastatel kasutusel olnud kooliraamatute (1948.a kooliprogramm) osas uurimuse teostanud Karin Veski ja Anu Raudsepp. Nende poolt koostatud artiklis tuuakse välja antud ajaperioodil kasutusel olnud õpperaamatute peamised ideoloogilised ja ühised jooned. Artikli sisu arvestades võib kasutusel olnud õpikutes teostatud propaganda põhilised aspektid kokku võtta järgmiselt:

1. Vaenlase ja kangelase kuvand – oli läbivaks terves nõukogude õpetuses. Nii vaenlase kui kangelase kuvandile omandati mitmesuguseid erinevaid dimensioone. Näiteks jagunesid vaenlased sisevaenlasteks ja välisvaenlasteks, kangelaseks võis olla sõjakangelane, töökangelane või mõni muu konkreetne isik.¹⁰¹
2. Rõhumine ajaloole – tekstid Punaarmeest, Suurest Isamaasõjast, folkloori kasutamine.¹⁰²
3. Müüdi loome eesmärk – helge tulevik, ümberkorraldav töö.¹⁰³

Rääkides vaenlase ja kangelase kuvandist, võib peamiseks eesmärgiks pideva vaenlase kuvandi presenteerimise juures pidada vajadust ühiskonnas säilitada püsiv ohutunne. Nii riigi kui ühiskonna tasandil ühise vaenlase omamise ning selle vastu võitlemise põhieesmärgiks on kahe sfääri vahel eksisteeriva ühisosa loomine.¹⁰⁴

Karin Veski ja Anu Raudsepa sõnul olid vastavalt 1948. aasta programmile kõige olulisemad õppeained, millega rõhutati vaenlase ja kangelase kuvandit, NSV Liidu ja Eesti NSV konstitutsioon, mille puhul toonitati otseselt antud teema käsitlemise vajadust. Esile tõstetud oli antud aspekt ka eesti keeles ja kirjanduses, mille õpikud ja lugemikud sisaldasid erinevaid Nõukogude Liidu armee kangelaslikkust ülistavaid tekste. Ülejäänud ainete õpikutes võis antud kuvandeid leida vähesemal määral. Autorite arvates oli peamiseks põhjuseks selle puhul see, et tegemist oli Eestis koostatud originaalõpikutega. Reeglina sisaldasid vaenlase ja kangelase kuvandit rohkem tõlkeõpikud.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Raudsepp, *Ajaloo õpetamise korraldus*, 20, 21.

¹⁰¹ Karin Veski, Anu Raudsepp, „Vaenlase ja kangelase kuvand eestikeelsetes originaalõpikutes aastail 1947–1953“ // *Nõukogude Eesti küllma sõja ajal*, koostanud: Tõnu Tannberg, (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2015), 204, 205, 210, 215.

¹⁰² Ibid, 204, 212.

¹⁰³ Ibid, 205.

¹⁰⁴ Ibid, 205, 207.

¹⁰⁵ Ibid, 204.

Nagu kord juba mainitud, omistati nii vaenlastele kui kangelastele erinevaid dimensioone, neid paigutati erinevatesse eluvaldkondadesse ning nad olid ajas muutuvad. Nii oli näiteks välisvaenlase kuvandiga, mis üldiselt kujutas endas kõiki Nõukogude Liidu suhtes vaenulikke riike, vahetult peale sõda omistati konkreetselt fašismile ning külma sõja kujuvõttes kanti edasi USA-le. Peamisteks sisevaenlasteks olid aga välisriikide spioonid või muud ideoloogiliselt sobimatud isikud nagu näiteks kulakud (põllumajanduse kollektiviseerimise õigustamine) ja kodanlikud natsionalistid.¹⁰⁶

Kangelaskuvandi puhul oli kõige levinumaks aga Punaarmee sõjasangar, kuna ühiskonnale oli tarvis sisendada visiooni lõpmatust võitlusest, mis peale ühe võidu saavutamist sai omale koheselt uue eesmärgi. Kuna Suur Isamaasõda oli läbi, tuli nüüd hakata nii sise- kui välisvaenlastega pidama lahingut kommunismi ja sellega kaasneva uue elu eest. Seega kujundati kangelase kuvand juba nõukogude inimesest kui ideest. Isikuliselt kerkis antud perioodi suurimaks kangelaseks aga loomulikult Stalin, kelle juhtimisel oli nõukogude rahvas eesmärgiks seatud võitudeni jõudnud.¹⁰⁷

Teiseks nõukogude ühiskonnas eksisteerinud kangelaseks oli aga töökangelane, mis tuli siduda pea, et kõige olulisema nõukogude ühiskonda iseloomustava joonega, milleks oli tööarmastus. Peamiselt portreeriti töökangelastena naisi, millega sooviti Veski ja Raudsepa sõnul ilmselt rõhutada Nõukogude Liidus eksisteerivale võrdõiguslikkusele, kuigi tegelikkuses seisnes naiste tööerakendamise põhimõte siiski vajaduses tööjõu järele.¹⁰⁸

Naiste võrdõiguslikkuse illusiooni mainib ka Väino Sirk oma artiklis, kus toob välja, et tegelikkuses oli ühiskond meestekeskne ning juhtpositsioonidel eksisteeris naisi harva. Need ametid aga, mis hakkasid peamiselt levima naiste seas, nagu näiteks haridus- ja meditsiinitöö, olid madalalpalgalised.¹⁰⁹

Kuna Nõukogude režiimi jaoks oli oluline leida oma võimule kõiksuguseid põhjendusi ning õigustusi, hakati olevikus toimuvat aktiivselt siduma ajalooa ning rõhutama ajaloo olulisust uue ühiskonna kujunemisel. Lisaks lähiminevikus eksisteerivatele olulistele sündmustele nagu Suur Isamaasõda, võttis nõukogude propaganda kasutusele ka kaugema ajaloo ning isegi folkloori. Põhiliseks eesmärgiks oli võime seostada tänapäevast identiteeti mineviku ja

¹⁰⁶ Ibid, 204, 205, 207, 208.

¹⁰⁷ Ibid, 210.

¹⁰⁸ Ibid, 215.

¹⁰⁹ Sirk, „Haritlaskond“, 53.

juurtega. Selle jaoks hakati näiteks kirjanduse õpikutes näitama eestlaste ja venelaste muistset sõprust pannes kõrvuti eesti ja vene rahvakangelasi.¹¹⁰

On ilmselge, et tollase perioodi õpikutes ning õppemeetodites kasutati kõige tavapärasemaid ning levinumaid propagandavõtteid. Nii vaenlase ja kangelase kuvand kui ka rõhk ajaloole pidid kõik koos panustama ühe nõukogude ühiskonna müüdi tekkimisse. Oluline oli juba läbi kooliõpikute inimeste jaoks selgelt välja tuua, mis eesmärki uus ehitatav ühiskond kannab, mis on aktsepteeritav ning mis mitte, et otseselt kujundada inimeste vaateid ja moraali. Pidevas võitluses nõukogude inimene pidi juba koolipingis aru saama kui oluline on kodumaa armastus ning oma vaenlaste tundmine.

4.2 Ajaloo osatähtsus ja õpetamine stalinismiperioodil

Lisaks eesti keelele ja kirjandusele ning erinevatele konstitutsioonidele, oli üheks kõige olulisemaks aineks, millega teostada kommunistlikku kasvatust ning lastes kasvatada nõukogude patriotismi, ajalooõpetus. Seda just selle tõttu, et ajaloo puhul on tegemist ainega, millega saab kujundada õpilaste vaateid, arusaamu ning identiteeti. Ajaloo õpetamise korraldust Eesti NSV-s on põhjalikult uurinud ajaloolane Anu Raudsepp oma juba varasemalt mainitud doktoritöös.

Kuna nõukogude võimu kehtestamisega läks ümberkorraldamisele terve haridussüsteem, seal hulgas ka õppeprogrammid ning eriti ideoloogiliselt olulised õppeained, hakati vastavalt uutele nõuetele muudatusi teostama ka ajaloo õpetamises. Anu Raudsepa sõnul tehti sellega algust 1944. aastal, mil koostati ajutine õppekava, mis 1946. aastal asendati juba täiesti uuega. Ajalootundide peamiseks ülesandeks seati sama eesmärk, mis mujalgi Nõukogude Liidus ning, mis tegelikkuses oli ka kõikide õppeainete üldiseks eesmärgiks – nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamine. Antud sihi saavutamise võtmeks peeti Nõukogude Liidu ajaloo õpetamist. Seega said ajalooõppes peamiseks teemadeks Oktoobrirevolutsioon ja NSV Liidu ajalugu 1922. aastast tänapäevani. Kasutama hakati aga tsentraalselt koostatud ja rahvuskeeltesse tõlgitud nõuetele vastavaid õpikuid, milles rõhutati Vene ja NSV Liidu sõjaajalugu eesmärgiga esile tuua vene rahva rolli rahvaste vabastamisel ning Stalini isikut.¹¹¹

¹¹⁰ Veski, Raudsepp, „Vaenlase ja kangelase kuvand“, 212, 213.

¹¹¹ Raudsepp, *Ajaloo õpetamise korraldus*, 58, 59.

Ajaloo olulisusest nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamisel võib lugeda juba 1940. aastal ilmunud Nõukogude Kooli artiklist „Nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamine.“. Antud artiklis tuuakse välja peamised põhimõtted, mille alusel peaks ajaloo õpetamine ühes nõukogude koolis toimuma ning jagatakse erinevaid suuniseid, mille abil õppetööd hõlpsamalt läbi viia ning uues korralduses orienteeruda. Näiteks tuuakse välja, et vanemates klassides on eriti oluline õpilastele õpetada kommunistliku partei ajaloo kõige olulisemaid etappe ning toonitada bolševike osakaalu võitluses revolutsiooni ja tuleviku eesmärkide eest. Õppetöö käigus ei tohtinud õpetajad aga piirduda vaid ajalooliste faktide hindamise ja teadvustamisega, tõsiselt tuli võtta ka ajalooliste isikute iseloomustamist. Õppimise põnevemaks muutmiseks soovitati kasutada erinevat ilmestavat materjali, milleks võisid olla kirjanduslikud lood või isegi mõnele ajaloolisele sündmusele või isikule adresseeritud terav pilge või nali. Õpilaste naer pidi olema märgiks sellest, et õpetaja mõttest on aru saadud ning see on õpilastele meeldinud.¹¹²

Kuigi nõukogude võimu eesmärgiks oli ühtlustada liiduvabariikide haridussüsteem üleliidulisega ning ajalooõpetuse ümberkorraldamisel võeti aluseks üleliiduline ajalooõpetamise süsteem, eksisteerisid Anu Raudsepa sõnul sõjajärgsetel aastatel ajalooõpetuses veel mitmed erinevused. Näiteks kehtis Vene NFSV-s ajalooõpetuses lineaarne printsiip (ajalooõpetus algas vanaajaga ja lõppes uusima ajaga keskkoolis), Eestis jätkati aga varasemas süsteemis eksisteerinud kahe kontsentrilist ajaloo õpetamist.¹¹³

Selle tõttu tekkisid erinevused Eesti NSV ja ülejäänud NSV Liidu vahel ka ajaloo õpetamise mahu ja temaatikas. Näiteks tuli Eestis 1946. aasta programmi kohaselt 4.–7. klassis tegeleda peamiselt NSV Liidu ajalooaga, võttes veidi vahele ka Eesti NSV ajalugu ning ülevaatlikult üldajalugu. Keskkoolis tuli õppida aga vanaaega, keskaega, uus- ja uusimat aega ning NSV Liidu ajalugu vanematest aegadest tänapäevani välja. NSV Liidus õpiti aga 4.–7. klassis NSV Liidu ajalugu koos vana- ja keskajaga ning keskkoolis uus- ja uusimat aega koos NSV Liidu ajalooaga. Ajalootundide mahu poolest edestas Nõukogude Liit Eesti NSV-d küllaltki tunduvalt, nimelt oli Vene NFSV-s terve ajalookursuse pikkuseks 817 ajalootundi, Eesti NSV-s aga 660 tundi.¹¹⁴

Üheks kõige olulisemaks erinevuseks oli aga Eesti NSV ning teiste Balti liiduvabariikide puhul kohaliku ajaloo õpetamine. Tegelikult ei õpetatud Nõukogude Liidus

¹¹² Gruzdev, „Nõukogude patriotismi“, 96.

¹¹³ Raudsepp, *Ajaloo õpetamise korraldus*, 58, 59, 60.

¹¹⁴ *Ibid*, 59, 60.

liiduvabariikide kohalikku ajalugu kuni 1959. aastani ning tänu sellele tekkis Eesti ajaloo õpetamise osas probleem juba 1945. aastal. Nimelt andis EK(b)P Keskkomitee büroo välja otsuse, mille kohaselt ei tohtinud Eesti ajalugu õpetada kuni õige käsitlemisega õpiku väljaandmiseni (1946.a programmi järgi seda veidi siiski tehti). Antud õpiku väljaandmiseni jõuti tegelikkuses alles 1952. aastal ning ka siis oli tegemist õpikuks pigem mittersobiliku teosega, kuna oli väga kallutatud ning liiga mahukas.¹¹⁵

Sarnaselt teiste ainetega tuli ka ajalooõpetuse teostamine loomulikult läbi põimuda lisaks nõukogude patriotismile ja internatsionalismile ka kommunistliku kasvatusena. 1946. aastal ilmunud artiklis „NSV Liidu ajaloo õpetamise põhilised ülesanded ja iseloom.“ tuuakse välja, et ajaloo peab kommunistliku kasvatusena teostamisel kuuluma eriline koht ning, et ajaloo õpetamise ülesandeks on lisaks vajalike teadmiste ja oskuste andmisele ka õpilaste varustamine ettekujutusega kommunistlikust ühiskonnast ja selle kujunemisest. Märgitakse ära, et ajaloo õpetamist peab käsitlema kui massidele suunatud poliitilise kasvatusena vahendit, kuna see on parimaks viisiks lähiminekliku ajalooliste kogemuste omandamisel.¹¹⁶

Oluline oli ajalooõpetuse käigus lapsi panna mõistma klassidevahelise võitluse vältimatust ning töölisklassil lasuvat suurt vastutust ilma rõhujate ja rõhumiseta tuleviku loomisel. Seal juures tuli toonitada, et antud tulevikuni on võimalik jõuda vaid Kommunistliku Partei juhtimisel. Ajaloo tund pidi lastele andma kindlad veendumused, hinnangud, suhtumise ajaloolistesse sündmustesse ja isikutesse, samal ajal pannes neid oma vaenlasi vihkama ja ülistama vene rahva sangarlikkusest.¹¹⁷

1947. aastal ilmunud artiklis „Ajaloõpetamine koolis – meie noorsoo ideelis-poliitilise ja kõlbelise kasvatusena võimas relv.“ nimetatakse ajalugu aga otseselt parteiliseks teaduseks, mille ülesandeks on anda vastuseid poliitilise elu kõige aktuaalsematele küsimustele ning kasvatada lapsi leninliku-stalinliku tee õigsuse veendumuses. Oluline oli õpilastes kasvatada kommunistlikku maailmavaadet ning sellega ka ajaloo marksistlikku mõistmist. Välja olid toodud ajalooõpetuse neli peamist ülesannet, milleks olid ühiskonna ajalooliste eluseaduste seletamine, veendumuse loomine Oktoobrirevolutsiooni ja sellele järgneva nõukogude

¹¹⁵ Ibid, 60, 64.

¹¹⁶ E. Morgen, „NSV Liidu ajaloo õpetamise põhilised ülesanded ja iseloom.“, Nõukogude Kool, 1946, nr. 2, 107, 108.

¹¹⁷ Ibid, 110.

poliitika ajaloolises paratamatuses ja moraalses õigsuses, vastuste leidmine kaasaja peamistele ajaloolistele küsimustele ning nõukogude inimese paremate omaduste arendamine.¹¹⁸

Kuna stalinismiperioodi iseloomustavaks jooneks oli hariduselu järk-järguline ümberkorraldamine vastavalt nõukogude mudelile, läbisid antud ajavahemiku jooksul mitmeid muudatusi ka erinevad õppeprogrammid, nende hulgas ka ajalooõpetus. 1946. aastal kehtestatud programm asendati uuega 1948. aastal, mille asemel kehtestati uus omakorda 1949. aastal. Muudatusi viidi läbi ka 1950. aastal ja 1952. aastal. Peamiseks muudatusi iseloomustavaks jooneks oli programmide ideoloogilise sisu tõstmine, üleliiduliste tendentsidega ühtlustamine ja NSV Liidu ajaloo olulisusele rõhutamine.¹¹⁹

Sellest tulenevalt lisati näiteks 1948. aasta programmis nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamise ülesandele ajalooõpetuses ka kommunisti moraalsete ja intellektuaalsete omaduste vormistamine. Uue programmiga jäeti püsima kahekontsentriiline õpetus (nihutades küll esimese kontsentrilise alguse viiendale klassile) ning alustati ajalootundide mahu järk-järgulist suurendamist. Nimelt lisati 122 tundi, mis tähendas, et ajalooõpetuse pikkuseks sai nüüd 748 tundi (54,1% antud tundidest kuulus NSV Liidu ajaloole). Teemadest jätkati Oktoobrirevolutsiooni ja Suure Isamaasõja esiletõstmist. Ära ei keelatud ka Eesti ajaloo õpetamist, kuid kuna vastavat õpikut ei eksisteerinud, siis seda praktiliselt ei tehtud.¹²⁰

1949. aasta programmi peamiseks muudatuseks jäi ajalootundide mahu tõstmine, mille kohaselt sai ajalooõpetuse kogupikkuseks 795 tundi. Peamiselt panustati neljanda klassi ajalootundide arvu ning kordamistundide arvu tõstmisele. Suurem muutus leidis aset aga 1950. aastal, mil otsustati ka Eestis üle minna lineaarsele õppeprogrammile. Peamiseks põhjenduseks loeti esimesele kontsentrilisele sobivate ajalooõpikute puudus. Seega otsustati 1950./51. õppeaastal 5.–7. klassis üle minna Vene NFSV-s kasutatavale programmile ja õpikutele. Üleminek ise toimus järkjärgult, mille raames tuli antud õppeaastal 6.–8. klassis läbida kiiremas korras vanaaja ja keskaja kursus ning uuele programmile täies mahus üle minna 1951/52. õppeaastal. Antud programm kehtis Eestis NSV-s 1959. aastani. 1952. aasta peamiseks muudatuseks oli aga maailma ajaloo uusima aja perioodi õpetamisest loobumine.¹²¹

¹¹⁸ A. I. Stražnev, „Ajaloõpetamine koolis – meie noorsoo ideelis-poliitilise ja kõlbelse kasvatuse võimas relv.“, Nõukogude Kool, 1947, nr. 8/9, 484.

¹¹⁹ Raudsepp, *Ajaloo õpetamise korraldus*, 61, 62, 63.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Ibid, 62.

Antud muudatus vähendas võrreldes varasemaga ajalooõpetuse üldmahtu viies selle Anu Raudsepa sõnul 753 tunnini, millest 48,3% ehk pea poole moodustas NSV Liidu ajalugu. Vene NFSV-s oli stalinismiajastu lõpuks ajalookursuse mahtu vähendatud aga veelgi rohkem ning seal oli selle pikkuseks 709 tundi.¹²²

¹²² Ibid, 63.

KOKKUVÕTE

Uurides Eesti NSV-s 1940.–1953. aastal läbi viidud haridusalaseid ümberkorraldusi, võib öelda, et antud 13 aasta jooksul suudeti Eestis, võrreldes vaid varasema paari aastaga, toimima panna täiesti uus hariduskorraldus. Eesti NSV ja Nõukogude Liidu haridussüsteemide ühtlustamise käigus sai Eesti haridusmaastik omale Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee, Eesti Kommunistliku Partei Keskkomitee ning Eesti NSV Haridusministeeriumi näol uued juhtasutused ning kommunistliku ideoloogia abil ka uued põhimõtted ja ülesanded.

Mida sooviti aga saavutada Eesti NSV haridussüsteemi ümberkorraldamisega? Nõukogude Liidu poolseid eesmärke ja taotlusi võib kokku võtta järgmiselt:

1. Ühiskonna ümberkasvatamise abil kommunismini jõudmine – koolist pidi saama peamine ühiskonna ümberkasvatamise vahend. Kuna Nõukogude Liidu ideoloogiliselt kõige olulisemaks eesmärgiks oli jõuda kommunismini, tuli koolitöö käigus kujundada nõukogude inimesi. Selle kindla inimsordini sai jõuda vaid kommunistlikku kasvatust ja nõukogude pedagoogikat rakendades. Sealt edasi kommunismini sai aga jõuda vaid nõukogude koolis õppinud inimestega, kes olid omandanud kommunistlikud kombed ja omasid kõiki nõukogude inimesele iseloomulikke jooni.
2. Võime ühiskonda rakendada vastavalt riigi vajadustele – lisaks kommunistlikule ideoloogiale oli nõukogude õpetuse läbivaks jooneks propaganda. Erinevate vaenlaste, kangelaste ja muu võtete abil pandi rõhku kindlatele põhimõtetele, mis pidid saama kommunistliku ühiskonna veendumusteks. Eriti oluline oli õpilastele sisendada tööarmastust, nõukogude patriotismi ja vaenlaste vihkamist. Töötegemisele pühendunud inimesed olid olulised majanduslike eesmärkide teostamisel, sotsialistliku kodumaa armastuse sisendamine pidi aga tagama inimeste toetuse riigile võimaliku sõjaolukorra puhul.
3. Inimestepoolne riigivõimu aktsepteerimine – suur panus haridussüsteemi (pidev haridusnõuete tõstmine, kõrgetasemeline haridus kui nõukogude inimesele iseloomulik joon) pidi kompenseerima puudused teistel elualadel ning seega tõstma rahulolu režiimiga.

Nõukogude koolisüsteemile ülemineku käigus kujunesid aga välja Eesti NSV stalinismiperioodi koolikorraldusele iseloomulikud jooned, milleks olid:

1. Ideoloogia – kogu õppetöö pidi põhinema kommunistlikul käsitlusel. Õpikutes oli kesksel kohal propaganda. Eriti ideoloogilisteks õppeaineteks olid NSVL-i konstitutsioon, Eesti NSV konstitutsioon, eesti keel ja kirjandus, vene keel ja kirjandus ning ajalugu.
2. Kommunistlik kasvatus ja nõukogude pedagoogika – kommunistlikku kasvatustööd pidi teostama alati ja igas õppetunnis. Nõukogude inimese kujundamine oli üks kooli olulisemaid eesmärke. Seda tuli teha läbi kasvatus ja nõukogude pedagoogika põhimõtete. Olulisel kohal olid distsipliin ja sotsialistlik võistlus.
3. Nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamine kui keskne eesmärk – pidi olema iga õpetaja ülesandeks olenemata õppeainest.
4. Teaduslikkuse tähtsustamine – kogu õppetöö pidi põhinema teaduslikel alustel, sellega üritati panustada hariduse kõrgele kvaliteedile ja ka ideoloogilistele aspektidele (näiteks teaduslike saavutuste ülemuslikkus religiooni kontseptsiooni suhtes).
5. Eesti NSV-le omased erisused – kuigi haridussüsteemi ümberkorraldamise eesmärgiks oli ühtlustada Eesti hariduskorraldus üleliidulisega, jäid kehtima erisused. Näiteks oli keskhariduse pikkuseks 11 aastat (Vene NFSV-s 10; vajadus õpetada vene keelt), Eesti NSV-s kehtis pikem koolikohustus ja ajalooõpetuses kehtis 1950. aastani kahekentsentriline õppeformaad (Vene NFSV-s lineaarne printsiip).

Antud Nõukogude Liidu poolseid eesmärke ning stalinismiperioodi hariduskorraldusele iseloomulikuks saanud jooni arvestades, võib öelda, et samuti nagu eksisteeris Nõukogude Liidu ideoloogias nõukogude inimene kui idee, eksisteeris ka nõukogude koolikorraldus kui idee. Haridussüsteem pidi teenima riiki, selle funktsioonid olid selgelt kindlaks määratud ning selle kontseptsioonid ei olnud mõeldud ajas muutuma (v.a teaduslikud saavutused).

Kuna tegelikkuses on kommunismi puhul tegemist utoopilise ideoloogiga, milleni jõudmine riiklikul tasemel osutus võimatuks olenemata kõikvõimalike müüride ehitamisest ja tsensuurist, võibki siit jõuda edasise uurimisteemani. Oma mõju Nõukogude Liidule oli nii külmal sõjal kui muudel poliitilistel sündmustel, mis kõik mõjutasid ka riiklikku ideoloogiat. Sellest tulenevalt võikski edasi liikuda hariduskorralduses kasutusel olnud ideoloogiliste põhimõtete arengu uurimisega.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

ARHIIVALLIKAD

Saaga digiteeritud arhiivallikad

Keskoolide seadus. 25.05.1934. ERA.31.5.16.

http://www.ra.ee/dgs/browser.php?tid=68&iid=110700239388&lst=2&idx=1&img=era0031_005_0000016_00001_t.jpg&hash=67063ec1f7ea855eae07a8f874ea51db (viimati vaadatud: 25.04.2017)

Keskoolide seaduse muutmise seadus. 19.05.1937. ERA.31.5.170.

http://www.ra.ee/dgs/browser.php?tid=68&iid=110700241598&lst=2&idx=1&img=era0031_005_0000170_00001_t.jpg&hash=4b2774cdf4e01181e1dd3f64b2efc5f5 (viimati vaadatud: 25.04.2017)

KAASAEGNE PUBLITSISTIKA

„Algkooli lõpetajaile tagatakse pääs progümnaasiumi.“, Õpetajate Leht, 11.03.1938.

Andresen, Nigol, „Nõukogude kooli asutamisel.“, Nõukogude Kool, 1940, nr. 1.

Dormidontova, S. N., „Esimene aasta vene keele õppimist.“ Nõukogude Kool, 1945, nr. 5.

„Eesti NSV Rahvakomissari Käskkiri nr. 19.“, Nõukogude Kool, 1945, nr. 1/2.

„EK(b)P Kongressi resolutsioon“, Nõukogude Õpetaja, 21.02.1941.

„ENSV Õpetajate I Vabariiklik Kongress 15.–17. augustil Tallinnas. EK(b)P Keskkomitee sekretäri sm. N. Karotamme kõne.“, Nõukogude Kool, 1945, nr. 7/8.

Golant, prof E. J., „Keskooli õpilaste ideelise kasvatus ülesanded ja teed.“, Nõukogude Kool, 1948, nr. 1.

Gontšarov, N., „Nõukogude pedagoogika põhijooni.“, Nõukogude Kool, 1940, nr. 1.

Gruzdev, P. N., „Nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamine.“, Nõukogude Kool, 1940, nr. 2.

Haberman, A., „Nõukogude õpetajaskond ja tema ülesanded.“, Nõukogude Kool, 1945, nr. 6.

„Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja kultuurilises ehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis, EK(b)P Keskkomitee sekretäri sm. Nikolai Karotamme kõne I eesti intelligentsi kongressil 28. jaanuaril s.a.“, Postimees, 01.02.1945.

„Keskooli reform, Kroonika.“, Kasvatus, 1934, nr. 4.

„Koolisest kontrolli on vaja tõhustada.“, Nõukogude Kool, 1952, nr. 9.

„Kõrge õppeedukuse saavutamisest.“, Nõukogude Kool, 1949, nr. 2.

Lebedev, A. F., Tšugujev, T. K., „Usuvastasest kasvatuses koolis.“, Nõukogude Kool, 1940, nr. 4.

„Meie ülesanded eeloleval õppeaastal.“, Nõukogude Kool, 1948, nr. 8.

Morgen, E., „NSV Liidu ajaloo õpetamise põhilised ülesanded ja iseloom.“, Nõukogude Kool, 1946, nr. 2.

Nikolai, K., „Kommunistlikud noored ja kool.“, Nõukogude Kool, 1940, nr. 3.

„Nõukogude Eesti hariduselu tänapäeval.“, Nõukogude Kool, 1945, nr. 6.

Orav, V., „Miks usuõpetus jäi välja ENSV koolide tunnikavadest?“, Nõukogude Kool, 1940, nr. 1.

R, A., „Uusi suundi hariduspoliitikas“, Õpetajate Leht, 28.06.1940.

Raud, Arnold., „Koolide ülesanded eeloleval õppeaastal.“, Nõukogude Kool, 1946, nr 9.

Rägastik, R., „Õpetaja osa valimiskampanias.“, Nõukogude Kool, 1945, nr. 11.

Saari, M., „Seitsmeaastase koolikohustuse täitmisest Eesti NSV-s.“, Nõukogude Kool, 1950, nr. 2.

Stražnev, A. I., „Ajaloos õpetamine koolis – meie noorsoo ideelis-poliitilise ja kõlbelise kasvatuses võimas relv.“, Nõukogude Kool, 1947, nr. 8/9.

Vares-Barbarus, Johannes, „Nõukogude Eesti õpetajaile.“, Nõukogude Kool, 1940, nr. 1.

„Üleminek NSVL koolisüsteemile“, Nõukogude Õpetaja, 06.12.1940.

TEADUSLIKUD ARTIKLID

Pilve, Eli, „Aga vene ajal pidi igas õppetunnis siduma õppematerjali poliitikaga“, *Tuna*, 2010, nr. 4, 51–69.

Sirk, Väino, „Haritlaskond osutus visaks vastaseks“, *Tuna*, 2004, nr. 1, 54–71.

KIRJANDUS

Andresen, Lembit, *Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu IV*, 2007, Tallinn: Avita.

Eesti NSV ajalugu, III köide, toimetuskolleegium: V. Maamägi jt., 1971, Tallinn: Eesti Raamat.

Eesti NSV haridusametuste ajaloo teatmik. I osa. Üldharidus aastail 1940–1960, koostanud: K. Soon, 1987, Tallinn: Eesti NSV Riiklik Keskarhiiv.

Elango, Aleksander, *Pedagoogika ajalugu*, 1984, Tallinn: Valgus.

Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino, *Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987*, 2007, Tallinn: Argo.

Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino, *Vaim ja võim: Eesti haritlaskond 1917–1940*, 2001, Tallinn: Argo.

Mertelsmann, Olaf, „Die Ausweitung von Kultur und Bildung als Stütze des sowjetischen Systems in Estland“ // *Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Estland 1939–1953*, koostanud: Olaf Mertelsmann, 2005, Hamburg: Bibliotheca Baltica.

Mertelsmann, Olaf, „Sovetiseerimise“ mõistest“ // *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koostanud: Tõnu Tannberg, 2007, Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Raudsepp, Anu, *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985*, 2005, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Tannberg, Tõnu, „Selle büroo ülesandeks on...“ ÜK(b)P Keskkomitee Eesti büroo osast Eesti NSV sovetiseerimisel aastail 1944–1947“ // *Nõukogude Eesti külma sõja ajal*, koostanud: Tõnu Tannberg, 2015, Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Veski, Karin; Raudsepp, Anu, „Vaenlase ja kangelase kuvand eestikeelsetes originaalõpikutes aastail 1947–1953“ // *Nõukogude Eesti külma sõja ajal*, koostanud: Tõnu Tannberg, 2015, Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Zubkova, Jelena, „Probleemne tsoon: Balti vabariikide sovetiseerimise iseärasused sõjajärgsel ajal 1944–1952“ // *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koostanud: Tõnu Tannberg, 2007, Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

SUMMARY

The Reorganisation of the Estonian SSR's Educational System in 1940–1953

One of the most important aspects of the Soviet Union's state power was the communist ideology. Its principles were set as the basis of nearly all of the state's substantial topics, including education and culture. All these standpoints were set to be adopted by Estonia after it was occupied and annexed by the Soviet Union in 1940. Estonia became the Estonian Soviet Socialist Republic (Estonian SSR) and remained as such until regaining independence in 1991.

The reorganisation of the Estonian SSR's educational system on the basis of principles of the communist ideology began shortly after the incorporation into the USSR. With that, the year 1940 marks the start of the Stalinist era in the Estonian SSR, which lasted until Stalin's death in 1953. The defining goal of the reorganisation of the educational system during the Stalinist era was to synchronize it with the educational system in the Soviet Union.

The main objective of this thesis is to identify the specific interests the Soviet Union had in adjusting the Estonian educational system to the Soviet model in 1940–1953 and which traits can be defined as characteristic to the Estonian SSR's educational system during the Stalinist era. The thesis' viewpoint is focused on the Soviet Union's ideological principles.

Since Estonia's educational and cultural history contains many different time periods, it has been researched by many different historians and pedagogy scholars. Research has been published both during the Soviet era and after regaining independence. Two of the most notable authors in researching both education and culture during Estonia's pre-independence years (1850–1917), the Estonian independence (1917–1940) and also the Soviet era, are Toomas Karjahärm and Väino Sirk, who have published a series of books based on these topics.

Research on pedagogy issues has been conducted by Lembit Andresen, who has published a series of works focusing on the formation of Estonia's pedagogy and education. Pedagogy research published during the Soviet era had been done by Aleksander Elango. Works regarding education and culture specifically during the Soviet era have been published by different historians, including Anu Raudsepp and Olaf Mertelsmann.

The Estonian SSR's educational system was controlled by different organisations during the Stalinist era. The most important of them was the Central Committee of the All-Union Communist Party. It was responsible for many educational regulations established both in the USSR in general and also union republics. The direct task of organising education and the school network in Estonia was set on the Ministry of Education of the Estonian SSR. It was instructed by the Bureau of the Central Committee of the Estonian Communist Party, which was the highest party organisation in the Estonian SSR.

The reorganisation of the educational system covered all important areas. The main reasons behind enforced alterations were either ideological, political or just a case of dislike by the regime. The main changes that were conducted already in 1940 included raising the age of compulsory school attendance, excluding ideologically unfit subjects from the curricula and including ideologically important ones, removing tuition fees in secondary schools and universities, and making the Russian language the most important foreign language. While the government's decision to rise the age of compulsory school attendance can be viewed as a positive alteration, the opportunity of attending secondary school and university without the obligation of paying a tuition fee was only provided to the children of workers and other ideologically suitable people. Those, who were viewed as nationalist or bourgeois, had to continue paying.

Since the Estonian SSR was occupied by the German army from 1941 to 1944 during the Second World War, the reorganisation of the educational system continued after the Soviet regime was re-established. During the period of 1944–1953, more ideological alterations were made in curricula, teachers were instructed to teach by the principles of Soviet pedagogy and always practise communist upbringing while giving lessons, the main purpose of absolutely every subject at school, regardless of the content, had to be focused on educating the students about the importance of the love of fatherland, and textbooks mostly presented a considerable amount of propaganda. Ideologically most important subjects were the USSR's and Estonian SSR's constitutions, Estonian language and literature, Russian language and literature, and history.

While discussing the Soviet Union's main interests in the reorganisation of the Estonian SSR's educational system, it is possible to line out three main purposes. These are the rehabilitation of the society in order to reach communism, the ability to mobilise the

population according to the needs of the regime, and the regime's attempt to gain acceptance from the population.

The purpose of rehabilitating the society in order to reach communism is the expression of the Soviet Union's most important ideological quest, which was reaching communism. That purpose could only be achieved by people, who were educated by the Soviet educational system and brought up in a communist manner.

The ability to mobilise the population according to the needs of the regime was important in order to maintain the population's loyalty. The use of propaganda was an integral part of the educational system and different techniques were used constantly in order to form certain views among the population. Students were taught to love work, love their fatherland and hate their enemies. A mind-set, where people were not afraid of working had to contribute to the Soviet Union's economic targets, while loving the motherland and hating enemies was important in maintaining the population's support in case of a military conflict.

The regime's attempt to gain acceptance from the population is in connection with the commitment the Soviet Union had to educational issues in general. While promoting the importance of education and providing it to as many people as possible, the regime tried to maintain a high level of education among the population and compensate other socio-economic issues.

The Stalinist era's educational system's most characteristic traits can be described as the use of ideology, which had to be the basis of all schoolwork; upbringing by communist manner and Soviet pedagogy, which meant focusing on communist principles and discipline; educating children about the love of the motherland, which had to be performed in every subject; prioritizing science and its achievements (high quality of education and denial of any forms of religion), and certain differences between the Estonian SSR's educational system and the rest of the USSR, for example secondary education in Estonia lasted for 11 years (10 in the Russian SFSR), the age of compulsory school attendance in the Estonian SSR was higher and the teaching of some subjects was organised with different methods.

Considering all this, it can be said, that the Soviet educational system existed as a concept. It was meant to perform by the needs of the regime, its purpose was defined and its principles were not meant to change over time. Since the target of reaching communism was never achieved and the USSR was affected by the Cold War and other political events during the

20th century, another research topic can be extended from this one. How did the Soviet regime modify its ideological principles used in education during the 20th century?

LISAD

Lisa 1

Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadi struktuur 1944. aastal¹²³:

1. Koolivalitsus
2. Kõrgemate koolide osakond
3. Rahvahariduse valitsus
4. Sõjalise väljaõppe ja kasvatuse valitsus
5. Kaadrite osakond
6. Plaani- ja rahandusosakond
7. Administratiiv- ja majandusosakond
8. Raamatupidamine

¹²³ Soon, *Eesti NSV haridusasutuste ajalooteatmik*, 13.

Lisa 2

Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadi struktuur 1945. aastal¹²⁴:

1. Juhtkond
2. Alg- ja keskkoolide valitsus
3. Tehnikumide osakond
4. Lastekodude ja erirežiimiliste koolide sektor
5. Eelkooliasutuste sektor
6. Metoodiline sektor
7. Kõrgemate koolide osakond
8. Sõjalis-kehalise ettevalmistuse osakond
9. Kaadrite osakond
10. Eriosakond
11. Kapitaalehituse osakond
12. Plaani- ja finantsosakond
13. Statistikaosakond
14. Raamatupidamine
15. Administratiiv-majandusosakond
16. Sekretariaat

¹²⁴ Soon, *Eesti NSV haridusasutuste ajalooteatmik*, 15.

Lisa 3

Eesti NSV Haridusministeeriumi struktuur 1947. aastal¹²⁵:

1. Juhtkond
2. Alg- ja keskkoolide valitsus
3. Lastekodude sektor
4. Eelkooliealiste asutuste sektor
5. Kõrgemate ja keskõppeasutuste sektor
6. Kaadrite osakond
7. Plaani- ja finantsosakond
8. Raamatupidamine
9. Administratiiv-majandusosakond

¹²⁵ Soon, *Eesti NSV haridusasutuste ajalooteatmik*, 16.

Lisa 4

Eesti NSV Haridusministeeriumi struktuur 1948. aastal¹²⁶:

1. Juhtkond
2. Alg- ja keskkoolide valitsus
3. Lastekodude sektor
4. Eelkooliealiste asutuste sektor
5. Kõrgemate ja keskõppeasutuste sektor
6. Kaadrite osakond
7. Plaani- ja finantsosakond
8. Raamatupidamine
9. Administratiiv-majandusosakond
10. Võõrkeelte osakond

¹²⁶ Soon, *Eesti NSV haridusasutuste ajalooteatmik*, 16.

Lisa 5

Eesti NSV Haridusministeeriumi struktuur 1951. aastal¹²⁷:

1. Juhtkond
2. Alg- ja keskkoolide valitsus
3. Lastekodude sektor
4. Eelkooliealiste asutuste sektor
5. Kõrgemate ja keskõppeasutuste sektor
6. Kaadrite osakond
7. Plaani- ja finantsosakond
8. Raamatupidamine
9. Administratiiv-majandusosakond
10. Võõrkeelte osakond
11. Kapitaalehituse osakond

¹²⁷ Soon, *Eesti NSV haridusasutuste ajalooteatmik*, 17.

Lisa 6

Eesti NSV Haridusministeeriumi struktuur 1952. aastal¹²⁸:

1. Juhtkond
2. Koolivalitsus
3. Õpikute osakond
4. Kapitaalehituse osakond
5. Lastekodude ja eelkooliasutuste osakond
6. Kõrgemate ja pedagoogiliste õppeasutuste osakond
7. Plaani- ja finantsosakond
8. Kaadrite osakond
9. Raamatupidamine
10. Majandusosakond

¹²⁸ Soon, *Eesti NSV haridusasutuste ajalooteatmik*, 17.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina Maarja Vilumets

(sünnikuupäev: 03.02.1994)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Haridussüsteemi ümberkorraldamine Eesti NSV-s 1940–1953“,

mille juhendaja on Olaf Mertelsmann,

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi Dspace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi Dspace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 15.05.2017